

Повість

I

Раз якось був тихий літній вечір. Сонце стояло вже на вечірньому пружі. Черета звернула з толоки на шлях, простяглася до села і підняла за собою куряву. По дорозі йшов молодий москаль додому по білету. За плечима в його теліпався ранець та торбина з сухарями; через плече висіла сіра московська шинеля, скручена, як обід. Мабуть, здалека йшов москаль, бо підбився і насилу-насилу волік свої притомлені ноги.

Курява тихо полягла на стерню, черета ввійшла в село. На яру стояло чимале село; посеред села біліла невеличка нова церква. На самому низу блищав ставочок, один і другий, а кругом його і понад греблею росли густі, високі, зелені та кучеряві верби.

Москаль став, подивився на село, а далі сів на окопі та й почав насипати тютюну в люльку.

"Господи! — подумав москаль. — П'ять літ вже, як я вийшов з Момотів, а вже вони й більші стали, вже й церква нова, і верби понад ставками поросли такі великі... Що ж то діється тут у селі? Чи жива, чи здорова моя стара мати, чи, може, спочиває вже на кладовищі?... — І москаль похилив голову... — А парубки, а дівчата, з котрими я гуляв колись! Мабуть, парубки вже всі поженились, а дівчата заміж повиходили. Чи вийшла то Настя та Мотря? А гарні були дівчата! Гарні, мабуть, з їх і молодиці!..."

Москаль встав і насилу поволік потомлені ноги тихесенько до села.

А тим часом за ставком, за густими вербами, на сінешнім порозі, під маленькою хатиною сиділа стара Хомиха Варка. Старенька й невелика була Хомишина хата, одним одна на всім огороді. Коло неї ані комори, ані загороди, ані хлівця. Тільки на причілку була притулена до хати якась повіточка, а там лежало трохи хворосту, стояла стара терниця та бительня та валялися два щербаті глиняники. Весь огород заріс густою та високою травою. Перед хатиною, на маленьких грядочках, росла картопля, буряки та цибуля. На два ступені од дверей зелений горбик з лядою — то погріб бабин. За хатою десять вишень та дві груші — ото й усе хазяйство Хомишине...

Хомиха сиділа на порозі, поглядала на битий шлях та пильнувала над роботою. Вона шила синові сорочку. Знать, не дуже добачали старі очі, бо Хомиха нагнулась над самісіньке полотно. Її руки тряслись; старенький очіпок зсунувся на тім'я; з-під очіпка одвисло пасмо сивої коси, а стара все пильнувала над коміром, вилічувала нитки та вишивала заполоччю. Як же не пильнувати матері, коли вона шила сорочку задля сина свого Василя, котрого виглядала що божого дня, котрого вона не бачила вже п'ять років, з того часу, як його взяли в москалі.

Хомиха націлилась ниткою до вушка та й не по-трапила. Тоді вона встала, прикрила очі рукою, глянула на сонце, а потім на шлях...

"І знов минув день, вже й вечір настав, а мого сина нема та й нема! — думала Хомиха... — Вже другі москалі давно поприходили, а про мого Василя ні чутки, ні вістки".

І не один день сиділа Хомиха на порозі та виглядала свого сина. І тепер знов сіла вона на призьбі, підперла голову рукою; її очі впали на широку дорогу, на далекий ліс, на далеке небо, а думка, як та птиця, полинула десь далеко, в чужу сторону. "Чи живий він, чи здоровий, — думала вона, — чи прибуде до мене?

Чого не трапляється москалеві на чужій стороні? Може, його на війні вбито, може, його звір зачепив у лісі темної ночі, а може, де занедужав на чужині, лежить один і нікому порадоньки дати". Літає матрина думка то по степах широких, то по темному лісі в глуху темну ніч, то бачить вона його слабого, недужого, в якійсь чужій хаті, між чужими людьми, то на битій дорозі, де на його напали недобрі люди. А серце материне ние та ние...

Встала стара, перехрестилась, помолилась за сина і попленталась в хату з болячою душею. А тим часом в одному вікні, потім в другому за-манячив червоний комір. Сінешні двері рипнули, одчинилась хата, і перед Хомихою, як з-під землі виріс, з'явився її син Василь.

Вечірнє сонце блиснуло на його в вікно. ; Високий та тонкий стояв перед нею син; чорні кучері, лице, одежа — все припало пилом.

Стара аж руками вдарила об поли, аж затрусилась.

— Добривечір, мамо! — промовив Василь. — Чи пізнаєте мене?

Стара крикнула, кинулась до його й заголосила...

— Як ти виріс, сину, який став високий!

— А ви, мамо, старі стали, такі старі!

— Ох, час, сину, вмирати! Та тепер мені за всі голови! Я побачила тебе — і мені вмирати буде легше.

Стара махнула неначе з радощів рукою, втерла сльози рукавом.

— Не плачте, мамо, — промовив Василь. — Я ж, бачте, слава богу, вернувся живий і здоровий.

Василь зняв з плечей ранець і торбину, поклав під лавою. Стара завешталась по хаті, неначе помолодшала; не знала, що й робити, що й почати. До всього кидалась, нащось одчиняла скриню, чогось шукала і не знала, чого шукає; чогось побігла в сіни, а послі знов вернулась в хату. Василь попросив води вмитись. Налила Хомиха води в полумисок, достала з скрині білий рушник, знайшла сорочки, — рада б сама умивати і втирати свого Василя.

Аж повеселішала Хомишина хата! В печі палає полум'я, кипить вечеря. Засвітила Хомиха каганець і сіла різати галушки. Василь сидів кінець стола на лаві. Як смола, чорніли його кучері при білій сорочці з вишиваним коміром, а запалене молоде лице, обмите свіжою водою, засвітилось при світлі, як свіжий мак на городі. Поки засягає шапка — білів лоб, а на йому чорніли дві брови, неначе дві п'явки впилися в біле тіло. Карі очі блищали, як свічки. Хороший, свіжий та молодий був Василь Хоменко.

Хомиха качала корж, а очей не зводила з сина. Василь кинувся помагати матері.

— Сиди, сину, та спочивай після далекої дороги, — каже мати, — ти гість в моїй хаті; сиди, сину, а я на тебе буду дивитись, надивлятись... Розкажи мені, сину, де ти так барився, чи не трапилась тобі яка пригода в далекій дорозі? Де ти бував, що бачив? Чи добре було тобі в москалях?

Рипнули двері; в хату ввійшла молода дівчина.

— Добровечір, — сказала вона тихо, — позичте вогню! — промовила вона ці слова та й поставила на припічок дві покришки.

Хомиха встала, вигорнула вогню і поклала в покришку, а дівчина стояла коло порога та несміливо поглядала на Василя.

Виходила вона проти череди і вгляділа Василя, як він сидів на окопі; загляділа вона його карі очі, чорні брови, стан тоненький, і впали їй в думку ті очі, ті брови, і випали з думки і вівці, і корови, і череда. Задивилась дівчина на козака, а вівці минули свій двір, повтікали, розбрелися по бур'янах, корова зайшла в чужий город.

Дівчина пішла з хати, а Василеві й байдуже! Навіть не спитав матері, чия вона.

— Розкажи ж мені, сину, чи добре було тобі в москалях, — питала мати.

— Було, мамо, всього, а більш того, що було недобре. Сумно та чудно було мені, як везли мене до прийому, як голили лоб... Тоді здавалось мені, що я йду десь на другий світ. А потім обізнався, оговтався, пішов регіт та сміх між некрутами. А некрути все молоді та веселі! Було, оце хто засумує, то й на сміх підіймуть. Та недовго ми жартували! Оддали нас в науку дядькові — старому москалеві. Що за страшний був той дядько! Що за лихий! Мордатий, патлатий, рудий та головатий. Очі здорові, як у пугача, червоні вусища, як у старого кота, лице з одного боку синє, з другого червоне та цілісіньке в прищах. І тепер, мамо, як згадаю, то аж затрушусь.

Оце, було, поставить нас у ряд, щоб то муштрувати. Стоїмо неначе й так, як він, було, каже: і руки опустим, і лице задерем угору, аж тобі жили луцать поза шиєю. Ні та й ні! Не так та й не так! Піде, було, поза спинами та й давай тебе місити кулаками по спині! Зайде спереду — не так лице держиш! Трісь тебе по щоці, аж голова перекрутиться! А він, червоний та злющий, кричить: "Не поворачивай рожи! прямо держи!" Та по другій щоці. Отак-то, мамо! Б'є по щоці, а ти держи голову, неначе він тебе гостинцями годує.

Почали нас муштрувати з рушницями. "Праву ногу вперед!" — було, крикне. Ти й витягаєш її поперед себе, як ломаку. "Не так!" — кричить він та по нозі рушницею. Зомліє, було, нога, захрущить кістка, піде вогонь од ноги по тілу, кольне аж у голові, а ти стій, не ворухись! Дотерпів я, господи! Утомишся, було, перемучишся, прийдеш у казарми, а там дадуть тобі кулешу, як води, а в воді — крупа крупу доганяє...

Хомиха слухала, а сльоза за сльозою капала з лица на руки, на тісто...

— Не плачте-бо, мамо, а то я й розказувати не буду. Все то було, та минуло. Теперечка я й живий, і здоровий; тепер я з вами. Чого ж вам плакати?

— А чи надовго ти зо мною, — одказала мати. Щоб не завдавати жалю матері, Василь почав розказувати, де він бував, яких людей траплялося йому бачити. І довго-довго він розказував. Вже стара подала й вечерю, вже вони й повечеряли, а стара мати не втомилась, слухаючи свого гостя дорогого.

Погасло в хаті світло. Хомиха лягла на полу, а Василя поклала в сінях. Ясний місяць заглянув у віконця, заблищали

невеличкі шибки з темними рямцями, пішов блиск по всій хаті. Забілів комин, зачорнів рядок горшків на полиці. На образах насилу мріли святі. Довго не спала стара, підперши голову долонею. Пішла думка за думкою, жаль за жалем, як одна хвиля за другою довго котиться, навіть тоді, як вітер затихне. Згадала вона свого старого покійника, і як вона заміж йшла, і як Василь бігав хлопчиком, і як його в москалі брали. Розмова з Василем роз'ярила старе серце, старі рани, вже загоєні старістю та швидким текучим часом. Згадала вона про своє горе, що перетерпіла на своєму довгому віку. А тим часом важко було їй і легко на серці! І почула вона, що недавно полито її серце боляче неначе цілющою водою; то думка злинула в її душу — про сина Василя. Василь, її останній живий син, вернувся додому. Тепер вона одпочине на старість! Її Василь догляне, й нагодує, й напоїть, дорогий Василь її поховає, закриє її очі своїми любими руками.

А тим часом перед сонними очима старої мигнуло свіже лице Василеве, неначе квітка розцвілася од одного разу, а за ним виглянуло десь з кутка лице молоді молодиці. Стара сидить на лежанці та колише малого онучка, а молодиця-невістка порається коло печі. І стало їй легко, дуже легко на серці, неначе вернулись її луччі, молодші літа, неначе вона вдруге народилась на світ. І здається їй в дрімоті, що вона вже сама, молода й хороша, порається в своїй хатині, а покійник її, молодий та гарний, сидить на лаві та говорить до неї. Прокинулась стара та й перехрестилась. Через годину все поснуло, навіть сні поснули в душі, побитій горем та нуждою. Один тільки цвіркун цвірчав у куточку під полом...

II

На другий день було чимале свято. Надворі було тихо та ясно. Сонце піднялося височенько, роса висохла; над ставками, над садками затремтіло ясне марево. Задзвонили до церкви.

По улицях йшли люди до церкви; чоловіки в нових свитках і шапках виступали з повагом, за ними йшли молодиці з малими дітьми на руках, а коло їх купами бігли невеличкі дівчатка в материних юбках, хлопчики в батькових шапках і в одних сорочках. Дівчата йшли по дві, по три, в стрічках і квітках, в червоних чоботях, в ситцевих юбках або горсетах.

З Хомишиної хатини вийшов Василь і пішов по улиці до церкви. На йому був московський мундир з червоним коміром, козирок з червоною стрічкою навкруги. Мідні гудзики блищали на сонці, а на грудях теліпалось дві медалі. Як весело йому було на тій улиці, де він колись гуляв, як був малим хлопцем! Він приглядався до кожної хати, до кожного дерева, що росло на огородах і в садках: все було йому неначе рідне, все осміхалось до його, говорило до його. "От ті верби під горою, де ми колись збиралися на улицу! Он хата титарева! Хороша була Настя-титарівна! Де то вона тепереньки?"

Зустрічались з ним люди, та все свої — знакомі. Зустрічалось й товариство, чоломкалось з ним, розмовляло. Дехто й оженився, дехто ще й досі парубкував. Дівчата пильно поглядали на москаля, доганяли, випереджали, щоб подивитись на його.

Поперед Василя йшли дві дівчини. Голови в їх були заквітчані червоними квітками; до самого пояса вітер розвівав по плечах стрічки. На їх були однакові горсети, однакові червоні чоботи, сорочки їх були вишиті однаковим хмелем. Видно було, що йдуть дві подруги.

— Чого це ми так біжимо, — промовила одна до одної, озирнувшись назад, — ще встигнемо до церкви Не біжимо так, сестрице!

І пішли вони тихіше, пішли тим, що побачили позад себе Василя. Їм хотілось подивитись на його.

Василь порівнявся з ними, сказав їм "добридень" і почав розглядати дівчат, звичайно, як москаль, та ще й молодий. Він зараз пізнав одну: то була та дівчина, що прибігала вчора позичати вогню. Тільки яка вона тепер гарна в квітках та зеленому горсеті!

А дівчата наче й не дивились на Василя, одказали йому "доброго здоров'я", не піднімаючи очей од землі. Але скося та скося розгяділи, які очі, які й брови у Василя. Одні дівчата вміють розглядати, не дивлячись прямо в вічі!

А дівчата були й справді гарні! Що позичала вогню, та звалась Ганною, а друга — Мариною. Ганна була невеличка з себе, з невеличким лицем, але повновида й кругловида. Підборідочок у неї був невеличкий, кругленький, як волоський горішок. Темно-русі брови лежали низько, над самими очима. Сині невеличкі очі світились тихо-тихо, як підіймала вона віка. Тільки вона все спускала очі вниз, все неначе щось думала. Гарна була Ганна, як було оце сяде, та задумається, та спустить свої довгі, густі вії на повні щоки.

Подруга її Марина була чорнява, аж трохи смуглява: її дражнили циганкою, як була вона малою. Товсті чорні коси тричі обплітали її голову. Лице в неї було довгеньке, внизу гостре і видавалось вперед, а надто той тоненький ніс та повні, не дуже тонкі губи, що червоніли, як добре червоне намисто. На височенькому рівному чолі, високо над ясними чорними блискучими очима вигнулись, як дві веселки, дві тонкі чорні, аж неначе сині, брови. Як терночок, чорні швидкі очі плавали по білих, неначе підсинених білках. А на смуглявих щоках грав рум'янець, немов тая весняна рожа, а червоні губи цвіли червоним цвітом півонії...

Марина була смілива й проворна. Без неї не обходилась на селі ніяка гулянка. Ще змалку вона виводила танець на веснянках, а як, було, вдарять музики в струги, Марина не встоїть і не втерпить! То дріботить, то тихо попливе, як вутка по воді, поводить станом та головою. Настане літо, заведеться вулиця Марина перша, було, подає голос, перша заспіває пісню, та голосно-голосно, на все село, збере, було, зараз кругом себе дівчат, а надто хлопців. Проворна була Марина.

Не її, а вона хлопців, було, зачіпає. Тим-то й боялись її сватати, тим-то недобра чутка про неї пішла поміж говорухами, цокотухами.

Ганна була тиха та смутна. Сяде, було, між дівчатами, спустить очі та й задумається.

Вони полюбили одна другу і стали подругами. Василь одійшов вже далеченько та все оглядався до дівчат. "Та й гарна ж ота дівчина білява! — думав він собі. — Аж спитаю в матері, чия вона".

В церкві людей було повнісінько. У правому притворі стояли чоловіки та парубки, у лівому — діди, серед церкви — малі хлопці, а в бабинці — молодиці та дівчата. Василь, як москаль, став по самому переду, де звичайно стоять на селах панки, да підпанки, та попаді з дочками.

Старий сивий священик тихенько правив службу. В церкві було душно, як на печі. Глянув Василь в бабинець, а там стояли поруч, коло його матері, ті самі дівчата: Ганна з Мариною. Подивився на їх Василь і закрасив собою весь світ разом для обох дівчат! їм здалось, що Хомиха така добра бабуся, що й на світі добрішої немає, їм здалось, що й дяки краще заспівали, і

священик краще зачитав. Почали дяки співати якоїсь жалібної пісні, а в Ганни сльози покотились з очей...

Служба божа кінчилась. Хлопці кинулись до корогвів і трохи за їх не побились: кожному хотілось носити корогву кругом церкви. Староста в синій суконній свиті виносив з вітваря євангелія та образи, понакривані шовковими хустками, і роздавав їх багатирям. Дехто одмагався, дехто брав з повагою, неначебто йому й слід було. Нашому москалеві дали носити образ, напнутий червоною хусткою.

Вийшла процесія з церкви, а за нею посипався народ. Сонце піднялось високо; надворі було так ясно, що й глянути було трудно, не заплющивши трохи очей. Чоловічі голови без шапок чорніли, неначе недавно пооране поле; дівчата в квітках, молодиці в нових червоних та зелених хустках цвіли, як мак на городі. По цвинтарі бігали хлопці та малі дівчата, ганяючись за жидівською козою. Ганна з Мариною стояли коло дзвіниці і очей не зводили з Василя. А його чорні кучері аж лисніли на сонці, чорні брови здавались ще чорніші, ясні очі — ще ясніші.

Прийшов Василь додому, пообідав з матір'ю, що бог послав, сів на лавці та й задумався.

— Чого задумався, сину, — питає мати, — невесело в моїй хаті молодому козакові при старій бабі? Сьогодні празник; йди, сину, гуляти, розглядай дівчат, а я. стара, ляжу та трохи одпочину.

— Мамо! Чия то дівчина приходила до нас вчора позичати вогню?

— Тихоненкова Василева, сину; звуть її Ганною, — промовила мати та й засміялась. "Отже ж буду мати швидко

невістку", — подумала вона собі. — Вона коло мене стояла в церкві, — каже мати. — Гарна та привітна дівчина! І добридень мені оддала, і намітку на мені поправила, і розговорилася зо мною любо, і дивилась мені в вічі привітно. Господи, яка гарна та моторна дівчина.

Взяв Василь шапку і потягся по селу. Серед села, край великого зеленого вигону, стояла корчма. Коло корчми росли високі старі верби. Під тими вербами збиралися хлопці та дівчата на гулянку. Василь згадав про те місце, про ті верби, під котрими він колись гуляв, і простягся на музики, під верби.

Ясно та тепло було надворі. На синьому небі ані хмариночки. Зеленіли верби, зеленіли садки, зеленів вигон, а під вербами чорніла велика купа людей, неначе великий рій вийшов з вулика та й сів під вербою. На колоді сиділи музики з скрипками, цимбалами та решетом. Кругом музик обступили хлопці та дівчата. Старий сивий дід вигравав на цимбалах, аж сива борода тряслася і спідня губа одвисла. Молоді чорняві скрипачі позакидали назад голови, так що на їх ледве держались шапки. І на скрипках грали, і на чорнобривих дівчат моргали. Хлопці наймали своїм дівчатам музики по три шага за танець.

Тихо виступали в круг дівчата, побравшись по дві попід руки, тільки бряжчали на шиї разки доброго намиста та дукачі. В першій парі йшла Марина, а за нею дівчата, то перекручувались, схопившись руками за плечі, то знов брались попід руки і танцювали кружком. То знов Марина розривала рядок і починала крутитись, а за нею дівчата парами літали тихо й швидко, неначе зграя галок заворушилася, зароїлася в синьому небі.

Як орли на сірих вуток, як яструби на сизих голубів, налітали парубки — розганяли дівчат, як полохливих ластівок, і починали козака. Загула, застогнала земля під козацькими

підковами! Орють землю закаблуками, рвуть траву зелену з корінням підкови! А хлопці, взявшись в боки, закинувши шапки набакир, то підуть навприсядки, то задріботять ногами, то вдарять тропака, то знов плеснуть в долоні, знов підуть навприсядки, аж земля стугонить. Розмахують руками, розкидають ногами, а од свисту аж у вухах лящить!

Перестали хлопці, почали дівчата. А поперед усіх Марина! Чорні очі зайнялися, так і горять, так і блищать! З лиця пашить вогнем! Лице горить, як півонія на сонці. Марина танцює і других в танець тягне. Хлопці змовились та нищечком наймають музики. Музики вдарять голосніше, дрібніше, Марина, як метіль, полетить швидше й легше!

Дівчата вже нищечком сміялись, шептались, торкаючи одна одну. Хлопці підгукували, приказували й присвистували.

Василь розглядав дівчат і дуже гарних, і гарних, і зовсім поганих, та не знайшов він між ними Ганни Тихонівни. І невесело грали неначе музики, не любі йому стали й танці. Задививсь Василь на Маринині очі, на її брови, а думка його літала десь далеко, там, де видно було верби в Тихоненковому городі...

Тим часом сонце спустилось низенько; потомились руки граючи, потомились ноги танцюючи. Пішли музики по улиці, виграваючи, а за ними слідком побігли малі діти. Розбіглись дівчата воду носити, вівці заганяти, вечерю варити. Побрів і Василь десь з хлопцями.

Сонечко зайшло, і надворі почало вже темніти. На заході небо червоніло жаром, неначе в печі вигорювало; на сході понад зеленим лісом небо було синє-синє, аж чорнувате, а на йому подекуди плавали невеличкі червоні хмарочки, тліли й жевріли,

неначе жар в темних челюстях вечірньою добою. Гасло полум'я на заході, дотлівали червоні хмарки, займались подекуди серед неба ясні зорі. А чорна ніч простелювалась чорним сукном по селу, по садках та лісах; тільки блищали білі стіни хат проти заходу, а на яру ставочки здавались якимись продохвинами в другий, інший світ з таким же темно-синім небом, з такими ж зорями по небі.

На селі почалися дівчачі та парубочі співи. Одна улица на однім кутку співала одну пісню, а десь далеко друга й третя улица гукали іншої. Деся далеко затягли самі парубки і заглушили всі улицы. Через став перегукувались, жартуючи, дівчата та переспівувались:

Я по сім боці,

Ти по тім боці!

Передайся до мене!

В мене біле личко,

В тебе чорні брови:

— Ти ж мені до любові!

А під лісом один козак, мандруючи на улицу, розпочав "чумака" голосно та витяжно, з думою глибокою, з жалем в серці, з жалем в голосі. По всьому селі піднявся галас, неначе все село, все, що було там живе, разом заспівало всяких пісень.

По улиці йшов Василь і не знав, на котру улицу йти. Хто вгадає, де співає Ганна Тихонівна?

За Тихоненковим двором, під гіллястою грушею Василь наглядів дві дівчини: то стояла Ганна з Мариною.

— Добровечір, — промовив Василь і хотів йти далі, але думка була така, щоб зостатись коло дівчат. Самі ноги якось задержувались на. ході.

Марина спинила його і задріботіла:

— Куди це так, Василю! Певно, на улицу? Де дівчата, там і улица. Нас тут дві; зоставайся з нами, і буде в нас улица; а коли хоч, ми тобі дорогу покажемо на нашу улицу.

На горбику під вербами сиділа купа дівчат, між ними подекуди сиділи й стояли хлопці. Ще оддалеки чуть було їх веселий сміх, жарти. То заспіває вся купа пісню, то знов жартує, регоче.

Од купи поодрізнявалось кілька пар хлопців та дівчат і посідали оддалеки, пообнімавшись і розмовляючи.

Василь наблизився до улиці; парубки зараз примітили москаля.

— Чого топчеш дорогу до наших дівчат, москалю, — загомонів один, — шукай московок, а сюди не ходи, бо понесеш додому полатані боки.

Василь з Ганною та Мариною сіли осторонь од улиці.

З-за темного лісу виглянув місяць, показуючи блискучого широкого лоба, потім глянув очима, а далі викотився ввесь, здоровий, як добра хазяйська діжа, червоний, як кров. Тихо піднявся він вгору і полив свій тихий світ на село. Засоромились

зорі яснолицього: декотрі поховались і потонули в синьому небі, а сміливіші zostались. А в ставочку з-під греблі та верб вийшов другий місяць, а од його через увесь сливе ставочок простягся сніп проміння ясного, блискучого. Дівчата заспівали пісню до місяця:

Ой місяцю, місяченьку!

Не світи нікому,

Тільки моєму миленькому,

Як йтиме додому.

Василь поглядав на Ганну, а обидві дівчата — на Василя.

"Та й гарний же Василь! — думала Марина. — Щоки повні, як у дитини, брови тонкі, очі карі, чорний вус тільки що засівається". Ганна поглядала на Василя крадькома й все соромилась, а серце її мліло. При місяці світилося її біле лице, як біла квітка, а Марина навіть при місяці цвіла, як півонія. Василеві очі одпочивали на білій квітці, на білому личкові, на тих очах, закритих довгими віями. Марина запримітила теє й тяжко зітхнула.

Став місяць трохи насеред неба. На селі все почало стихати. Улиця розходилась. Поговорив Василь трохи, встав, провів дівчат та й повернув до материної хати.

"Одна дівчина, як рожа, друга, як маківка. Гарна маківка, але од рожі кращої квітки нема", — подумав Василь, входячи в хату.

Після другої пречистої Василь заслав старостів до Ганни Тихонівни. Пішла вістка по селу, прочула тее й Марина. Ходить Марина ні жива ні мертва!

Стара Тихониха трохи сперечалась, а батько згодився. "Іди, дочко, — каже, — нехай тебе бог благословить! Хоч будеш московка, зате ж будеш вільна, непанщанна. У Василя хата своя. Умре стара мати, нікому ж вона не зостанеться, тільки Василеві".

— Сестриці, голубочки, чи йти мені за москаля? — питала Ганна у дівчат.

— Йди, Ганно, — раяли дівчата, — не жених — то твій талан трапляється тобі: гарний, моторний, чорнобривий, хоч москаль.

— Марино, голубко! порадь мене, як рідна мати: чи йти мені за його?

Марина зблідла й насилу, велику силу, промовила:

— Тебе, дівко, сватають, а ти вже не дитина, не питай у людей, порадься з своїм серцем, чи бути, чи не бути тобі за ним...

Розпочалось весілля. Ганна просила Марину, кланяючись:

— Просив батько, просила й мати, прошу й я тебе, сестрице, на весілля, та ще й старшою дружкою.

Поцілувала Ганна Марину, а Марина аж іздригнулась!

То вже не подруги — дівчата, що люблять удвох щиро
одного козака молодого!..

У неділю, після обіду, завели Ганну на посад. Сидить Ганна
на покуті, спустивши очі й не дивлячись на людей. Коло неї
сидить поруч Марина, а далі на лаві — менші дружки. Заспівали
вони тих жалібних пісень, як молода прощається з чорною
косою, дівочою красою, з батьком та матір'ю. Марина зблідла
як смерть! Сльоза краплею покотилась по її щоці.

Поставили на столі соснове гільце, обквітчане калиною та
барвінком, поклали шишки та коровай. Людей натовпилось
повнісінька хата. Хлопчики почіплялись на жердці.

Дружки заспівали жалібної весільної:

Летять галочки

У три рядочки,

А зозуля попереду.

Усі галочки

По лузі сіли,

А зозуля на калині.

Усі галочки

Защебетали,

А зозуля закувала.

Біжать дружечки

У три рядочки,

А Ганнуся попереду.

Усі дружечки

По лавках сіли,

А Ганнуся на посаді.

Усі дружечки

Та й заспівали,

А Ганнуся заплакала.

Чого ж ти плачеш,

Гірко ридаєш?

Чи доленьки не маєш?

І заплакала гірко, тільки не Ганнуся, а Марина, так і залилась, так і вмилась сльозами і закрила очі рукавом.

А молодиці шепчуть:

— Плаче, бо заміж хоче, та ніхто не сватає! А ніхто більше не винен, як стара мати! Таки розпустила дочку ще змалечку.

Минуло зо два роки після Василевого весілля, а яка велика зміна стала на Хомишиній оселі! Хто бачив той ґрунт тоді, як Хомиха, на порозі сидючи, виглядала свого сина, той й зроду не пізнав би його теперечки! Де колись був перелаз через старий тин, тепер там стояли нові тесові ворота. Огорожа кругом нова, висока, хазяйська. Стара Хомишина хатина притулилась позад новісінької білесенької хатки, неначе сховалась, гуляючи в піжмурки: Василь переробив її на кімнату. На підвір'ї стояла нова повітка, нова невеличка комора. В зелений огорог, в веселий садочок дивилася біла хата, як трьома очима, трьома блискучими новими вікнами з червоними, помальованими рамами. Під вікнами насадила Ганна бузку, любистку, півників та півонії. Од причілка цвів кущ панської рожі, цвіли всякі квітки: й гвоздики, й чорнобривці, й царська борідка, й кручені паничі.

Василь не лінувався, хазяйнував, і Ганна не любила празникувати в будень; вона знала, що Василь був бідний, знала вона, що й сама привезла од матері порожню скриню. Про те нагадала їй свекруха. Дуже добра була в Ганни свекруха, але таки раз, жартуючи, нагадала, що Ганна привезла з дому дуже легку скриню.

Настане, було, осінь і зима. Василь з Ганною стають на роботу в сахарні. А сахарня була недалечке од села на ставку.

Цілий день, було, вони працюють в сахарні, а після вечірньої зміни йдуть додому. А стара мати всьому порядок дає в хаті: і прибере, й догляне, і вечеряти наварить. Велике добро дітям стара, добра нелайлива мати в хаті! Вона всьому порадиця, велика поміч дітям.

Зносять діти потроху гроші до хати, а мати лічить, порядкує, а що зайве — ховає в скриню на самісіньке дно.

Починається весна. Василь стає у багатирів орати, ралити, сіяти. Аби добра воля, а робота буде. А тут підростають буряки: зеленіють українські поля буряковим листом, як те море зелене. Розпочинається полоття; народ висипає на буряки з сапами. Од ранку до вечора виспівують дівчата та молодиці, а окономи грають кіньми, звертаючи туди, де кращі дівчата, де побачать чорні очі та брови.

Василь з Ганною стоять на двох грядках поруч, далеко поперед усіх врзались в зелене бадилля, а за ними рушником простяглася чорна виполота полоса з двома рядками буряків.

Починаються жнива, заробляють вони хліб, жнуть за сніп і озимину, й яри ну. А там знов копають буряки та возять до сахарні. Діла є доволі!

А стара мати сидить дома, потроху пряде, та шиє, та колише в запічку маленького онучка Івася, виспівуючи "коточка". Теплий запічок, малий онучок — от і все щастя старої Хомихи. Одного вона ждала спокійно, неначе якого гостя, — тихої, ненаглої смерті.

"Коли б мене бог привів отут вмерти при дітях! Більше нічого й не прошу я в бога. Вони б мені й очі закрили, оплакали б мене, й поховали б мене. І здається мені, — було каже вона, — неначе й веселіш вмирати і в домовину лягати при дітях". Як часом небагато треба людині для щастя. А старій бабі не судилося навіть і таке щастя!..

IV

В неділю вранці, якось перед зеленими святками, була тиха, ясна, не дуже гаряча погода. Сонце піднялося височенько. Були вже пізні обіди, а люди з церкви ще не вийшли. І гори, й долини,

і поля, і сади, і ставок, і хати були залиті й облиті чистим, прозорчастим, білим, як срібло, світом. Хто виходив тоді з хати, мусив очі заплющувати од великого блиску. Над ставком, над садками миготіло, грало, лилося хвилями золоте марево, неначе на повітрі ворушилися якісь пасма тонких золотих ниточок. Куди не кинеш оком, скрізь весело та любо! Зеленіла молода бутвина на городах, зеленіли поля, садки, зеленіли розкішні бур'яни та бузина. А над зеленою землею синє-синє та глибоке літнє небо; а між небом та землею золоте сонце та хвиля світова. І весело, й любо, і радісно! І не до одного веселого, навіть до нещасного, безталанного сміялось небо, сміялася земля, сміялося сонечко ясне, а ставочок між зеленими горами, між зеленими вербами та садами неначе реготавсь!..

Як же весело тоді світило сонце щасливій Ганні і всій сім'ї старої Хомихи!

Вийшли люди з церкви і розійшлися по хатах. На перелазі, схопившись руками за два кілки, з'явилась, як з землі виросла, Ганна. То не зозуля прилинула в Хомишин садочок, то Ганна перескочила через перелаз в свій огород.

Перейшла вона город і садок, вся убрана, й швидка, й весела, неначе хто переніс через оселю пучок червоної калини. Пишно вив'язала Ганна голову, як та краля, червоною великою хусткою з білими та зеленими китицями. На ногах горять, мов жар, червоні сап'янці. А на шиї десять разків різаного доброго намиста.

Брязнуло намисто, Ганна перелетіла через другий перелаз, під хатою, а на білій стіні, проти сонця, неначе полум'я зайнялося, влетіло в сіни, тільки червонястий одлиск майнув по білих стінах.

На виду стала Ганна повніша, з себе показніша: ще краща була вона молодницею, ніж дівкою. І од сонця не запалилася. Вона не боялась сонця.

В хаті було душно. В печі шкварчали горшки. поприставлявані до жару. Серед стола, на білій скатерті, лежав хліб та сіль. Комин був білий, на йому не видно ні цятиночки! Лежанка, челюсті й припічок неначе тільки що були помальовані червоною глиною. В хаті по-хазяйській чисто, лавки й вікна помиті, а на вікнах стоять в кухликах квітки. Над столом висить новий, хороший образ з Києва, аж на чотири особи; на образах рушники, шиті орлами та хмелем. Скриня заслана килимом, а постіль та піл —білим рядном. І чисто, й по-хазяйській було в хаті.

В кімнаті на лежанці сиділа стара, гойдала унука, посадивши в колисці та приспівуючи дитячих пісень.

— Сип, дочко, обідати, — казала мати.

— Нехай, мамо, Василь надійде, —одказала Ганна.

А тут і Василь вступив в хату в новім чорнім каптанці з фабрицького сукна, підперезаний зеленим поясом. На йому не було й сліду московського. Чорний волос, чорний вус аж вилискувався; на виду він був здоровий чоловік, свіжий і повний, звичайно як чоловік саме в силі.

Скинула Ганна юбку, закачала рукави, обгорнулась хустиною й почала подавати обідати.

Сіла за стіл стара мати — на покуті з малим унучком. Страва була добра. Ганна вміла зварити й спекти по-хазяйській.

Упоравшись після обіду, Ганна вийшла оглядати огородину. Там під причілком, підклавши свитину під голови, приліг в холодку Василь. А стара мати, надівши кожух, як серед зими, вийшла з унучком під хату й сіла проти сонця. Бабі й літо не літо! Повіє вітерець, а баба вже й труситься, як та овечка.

Василь розлігся на призьбі; чорний волос розсипався навкруги по призьбі. Ганна прийшла й сіла у його в головах.

— Як хороше сього року зійшла наша огородина, — промовила Ганна, — буде все — й цибуля буде, й огірки будуть.

Аж любо було глянути, так гарно все посходило! Зелена піддимка розрослася, як зелене руно; висадки пішли в кущі, а цибуля погналась в стрілки; сіянець повитикався з грядки густо, як щіть. Морква вкрила землю, неначе зеленим жабуринням. І вздовж, і впоперек по грядках гуляли в хрещика зелені ряди гостролистої кукурудзи та широколистого соняшника. А кругом грядок, по зеленій траві розлізлося довгими ужами та батогами на всі боки розкішне, сите гарбузове бадилля, піднімаючи з трави зелені кінчики з зеленими вусиками. Квочка з курчатами, той лихий ворог сільських хазяйок, кублилась в моркві, перекинувшись проти сонця. У самому кутку паслося телятко, прив'язане вірьовкою до кілка.

Ганна нагнала квочку. Курчата пошилися по траві до вишника.

— Гарна, дуже гарна сього року огородина, — промовила знов Ганна.

— Буде все... А чи буде-то в нас хліб, жінко! У нас поля нема.

— Як у людей буде, то й у нас буде. Аби люди, а хліб буде,
— одказала Ганна.

— Ні, Ганно, — говорив далі Василь, не розплющуючи очей,
— якби я мав свою ниву, якби я мав кілька пар волів, тоді б я
знав, що в нас хліб буде.

— Що ж робити, коли нема... Не розплющуючи очей, Василь
почав неначе говорити сам до себе:

— Як гляну я часом, як іде чий-небудь хазяйський плуг по
полю в три пари круторогих сивих волів, як ходжу я за чужим
плугом та одрізую скибку чорної сирої ріллі, то в мене аж серце
замирає! Коли б мені, думаю, таких три пари волів та добрий
плуг, то не

треба б тоді мені ні царства, ні панства. Ходив би я за ними,
як за своїми дітьми! Напував, годував би їх, сам недоїдав.
Настала б весна, як тільки заспіває в полі жайворонок,
спорядив би я свій плуг, та попереду подивився б, як ідуть мої
круторогі з двора на поле, махаючи головами... А там би орав та
орав свою чи чужу ниву, а ти б, серце, мені воли поганяла та
обідати виносила.

Василь розплющив трохи сонні очі, підняв їх угору і глянув
через свій лоб на Ганну.

Ганна сиділа, склавши руки й спустивши голову. Мабуть, і їй
схотілось поля і трьох пар волів...

— Тільки богзна, чи довго я хазяйнуватиму отут в своїй
господі! — промовив Василь, підперши голову рукою. — Не
тепер, то в четвер мене повернуть до війська, і я покину і

хазяйство, і тебе, моя доле, і хто зна, коли мене бог поверне до своєї господи!

Ганні кольнуло в грудях коло самісінького серця; зітхнула вона і похнюпила голову. І їй не вперше приходила така думка, тільки їй здавалась думка — думкою, та й годі!

— Не хотілось би йти знов до війська, — казав Василь. — Не люблю мені бути москалем. Воно, бач, і робота москалям не катзна-яка! Одбудемо той муштер, та й гуляй, скільки схочеш. Гуляють наші москалі, грають в карти, п'ють горілку. А мені така гулянка не в думці. Не люблю я швендяти по світу, між чужими людьми, по чужих хатах. Люблю я своє село, своє хазяйство, свою хату — та тебе, моя доле.

— Але ж, Василю, ти швидко знов вернешся додому? — спитала Ганна.

— Вернусь, може, на годину, а вислужусь хіба аж на старість!..

Якраз тоді саме за хатою коло воріт забрехав Барбос, неначе на вовка, а не на чоловіка. А стара мати кинулась обороняти, бо чуть було, що говорила: "А вон, проклятий! А чи не підеш ти, поганий!"

А Барбос і брехав, і заливався, аж вив, аж скиглив, неначе вів кого за поли од воріт до причілка.

З-за причілкового угла Ганна побачила через тин Барбосову морду з роззявленим ротом, з вишкіреними зубами, з лютими очима. Собака вила, гарчала, аж гризла тин.

На перелазі з'явилася чоловіча голова, здорова, з довгими закрученими вусами, з червоним лицем. То був момотянський осавула, що загадував людям на панщину.

— Добридень, — сказав він, не знявши шапки і не уклонившись гаразд по-людській.

— Доброго здоров'я, — одказав Василь, а сам побілів як полотно. Чуло щось недобре і Ганнине серце; ледве встояла на ногах. Осавула ніколи не віщував людям добра.

"Чого ж оце прийшов до нас осавула! — думала мати. — В нашій хаті, благодарити господа милосердного, немає кому загадувати на панщину. Ми люди вольні. Але піду спитаю".

Пішла стара з дитиною, схилилась на тин та й почала слухати.

— Годі тобі, москалику, жартувати з жінкою! — почав осавула. — Прийшла з стану бумага, щоб ти завтра виряджався у Київ, в поход. Гляди ж! Завтра світом!

Од такої речі троє недавно веселих, щасливих людей стало на одному місці нерушимо, немов громом пришиблені.

Осавула стрибнув через перелаз. Барбос кинувся до його і повів його за ворота, гризучи його палицю.

Після Василевого весілля смуткувала Марина осінь, смуткувала й зиму, а на різдво вже й розвеселилась! Знов держить вона перед чи на весіллях, чи на музиках. Хлопці липнуть до неї, як бджоли до меду, та не сватають, бо матері заказали їм старостів слати до Марини. А Марина знов весела та співуча! З гарними хлопцями жартує, і постоїть, і побалакає,

а поганому часом і по щоці дасть нишком та тишком. Чи на музиках, чи на весіллях увивається коло Марини чорнобривий ткач Микола, і почав ходити до неї, стежку топтати...

Зацокотіли молодиці по селу, що Марина й сяка й така. Марина постояла з хлопцем під вишнями, а слава пішла по селу, що Марині парубки ніби хотіли косу одрізати, що Марина швидко покриткою стане.

Нема спокою людським язикам, нема спокою й Марині од такої поговірки!

— Не сплять, не дрімають мої воріженьки, — було, каже Марина, — славили мене, молоду. Нехай судять, нехай наговоряться до часу — до пори! Схочу, прийде така година, що всі вони поніміють. Піду заміж, хто трапиться! На злість моїм лихим ворогам, на злість ткачеві піду заміж!

На Меланки, проти Нового року, побігла Марина слухати під вікна з першим млинцем.

— А чи не підеш ти, проклята! — крикнула сусіда на кішку.

"Піду... піду заміж цих м'ясниць", — думала Марина.

З того часу, як настане, було, вечір, Марина прибирається й причісується. Забрешуть собаки надворі, рипнуть сінешні двері, а в Марини і в душі похолоне...

"Піду заміж на злість ворогам і парубкам! Піду за того, хто перший трапиться. Доки ж з мене будуть глузувати лихі люди! Хіба ж я не дівка, та ще й не хороша?.."

Трапився Марині москаль, яких багато на світі, не поганий і не гарний, вже немолодий, і не сподобався їй. Пішла Марина світ за очі, як з мосту та в воду...

Жила Марина з чоловіком місяць, жила й другий, і вбачає вона, що пішла заміж не на злість своїм ворогам та ткачеві, а на своє безталання! Молода, весела, жартлива, вона і не гадала об тім, як важко з нелюбим цілий вік жити. Вона думала, що тільки в піснях жіночих співають, як тяжко з нелюбом жити, нелюба любити, з нелюбом розмовляти. Як накрила голову очіпком, тоді побачила, що й справді важко нелюба любити!

Ввечері прийде, було, її москаль з роботи, радий та веселий, а Марині при йому світ немилий! Засумує, задумається і ходить по хаті, мов нежива, і діло робить, як мокре горить!

Москаль жартує, дивиться їй любо в вічі, бере її за руку. А Марині світ немилий! Покладе їй руку на шию, а їй здається, що він вірьовкою обвив її горло; схилиться він на плече — голова його важка, як камінь, поцілує — неначе гадина яка, холодна й слизька, доторкнеться до її лиця, гарячого й молодого, а його вус кудлатий — неначе здоровий павук лазить по її лиці...

Тільки й обороняється Марина од нелюба думкою про милого, тільки тоді не так гидує вона, як між нею та чоловіком стане думка про милого Василя, як вбачає вона в мислі чорний вус, біле личко Василеве. І та гаряча, солодка думка закриє її од немилого жарту, од гидкого женихання, неначе од гадини, та думка сміється до неї і гріє її серце, як весняне сонечко.

І почала жити Марина тільки тією думкою та завидувати Ганні. Піде, було, та гляне на Василя через тин, поміж зеленим листом вишника, і легше їй стане на душі.

А як піде, було, її чоловік з хати. Марині аж легше дихати! Неначе збулася якого лиха! І порається вона жвавіше, і погляд її веселіший, і говорить Марина сама до себе:

— Горе мені, недоле моя! Занапастила я свій вік веселий дівочий, зав'язала я собі світ! І плакати, й нарікати нема на кого, тільки на себе. Нерозумна, я зав'язала собі голівоньку, — думала на часок, а тепер не розв'яжу вже довіку. Кажуть, треба любити чоловіка і більше нікого. А я ненавиджу його духу, не терплю його сліду; де він ступить, і слід його поганий. Сяду з ним їсти — шматок хліба не йде мені в рот, душить, як гарячий пісок! Сяде зо мною вечеряти — вечеря мені, як полинь, гірка. Важко жити з ним, говорити нелюбі речі, сидіти з ним поруч!.. На злість же моїм ворогам, моєму лиху і чоловікові буду любити парубків чорнобривих, чорновусих!

І починає, було, Марина пісню, сидячи за гребенем сама в хаті. І пісня та не дрібна, не швидка та весела, а жалібна, витяжна, плакуча. Не співає Марина — голосить.

Співає вона, голосом розливає, а з голосом і сльози разом розливаються. Виспіває горе й виплаче, і на серці стане легше й веселіше. І ніхто не чує тих пісень жалібних жіночих, ніхто не підслухає її горя, не розкаже ні людям, ні чоловікові. Стіни німі, вікна німі; один гудучий, лютий зимній вітер розносить, що вийде за стіни, поміж вербами, розносить поміж вишнями жіночу пісню, жіночий жаль... Почала Марина хитрувати по-жіночій. Вмовляє чоловіка ласкавими словами та випроводжає його з хати то сюди, то туди, то й справді за ділом, то часом і без діла. А москаль все покорувався, бо любив Марину.

— Знаєш що, Микито? — каже раз Марина. — На шуршанських фабриках дуже добра плата робітникам, далеко лучча, ніж у нашій сахарні. От і Василь Хоменко, Ганнин чоловік,

хоче йти туди на заробітки. Він працює, то й має: вже й корову купив, і нову хату хоче ставити.

А Василь і думки не мав йти туди на заробітки, бо туди було верстов, мабуть, з десять, як ще й не більше. Москаль подумав, подумав та й каже:

— Як я піду туди, то ти нудитимешся без мене, а я там без тебе.

— Оце! Хіба ж я маленька. І я до тебе прибігатиму, і ти приходитимеш до мене. Ти зароблятимеш гроші у сахарні, а я прастиму собі й людям за плату. Іди, чоловіче! не на зле тобі раджу, — улещала Марина москаля.

— Може, й так, — каже москаль. Узняв торбу з хлібом і потяг з хати до сахарні.

Марині стало і в хаті веселіше, і на серці легше, неначе світ задля неї вдруге розв'язався.

Москаль робив цілий тиждень, а у неділю приходив додому. І став Марині будень празником, а неділя буднем... Вбереться, було, москаль у неділю в білу сорочку, сяде кінець стола та й розмовляє з Мариною. А Марина поглядає на його скоса, пораючись коло печі, поглядає на його рудий кудлатий вус, товсті бліді губи, на сірі очі та широке лице.

"Чи такий же мені снівся, — думає, було, Марина. — Чи з таким же я колись йшла через міст у сні, стояла під вербою, подавала рученьку? Не задля такого я вмивала своє личко ранньою, дозірньою росю, плела довгу косу дрібними дрібушками, дбала, вишивала білі рушники. Не задля такого я викохала свою дівочу красу, своє личко свіже, очі чорні!.."

В понеділок вранці щось дуже рано засвітилось світло у Хомишиній хатині. В печі палає полум'я, на припічку, на жару горшки й горнята. Дві молодиці, близькі сусіди, патрали поросся. Ганна поралась коло печі. Ганнина тітка виробляла на столі паляниці. В хаті душно; молодиці заплакані.

Чужий чоловік, вступивши в Василеву хату, подумав би, що в хаті або похорон, або готуються до панахиди. То готували обід, плакали й тужили по москалеві, которого виряджали в далеку, небезпечну дорогу.

Стара мати вилила всі свої сльози, вже й не плакала. Одчиняла вона скриню, виймала Василеві сорочки і вклала в клунок; кожну сорочку тулила вона до лиця, до сухих, безслізних очей. І здавалось їй, що з кожною сорочкою одривається частка її серця і десь щезає на віки вічні.

У другий мішок вклала мати сухарі та деяку харч.

Упорались, посаджали у піч паляниці й сіли обідати. Василь їсть через силу, Ганна й ложки не вмочила, стара мати на обід і не глянула. Сидять всі та сумують! А в хаті тихо, ніхто й слова не промовить. Здавалось, глянувши збоку, що ті люди поховали рідного батька та тільки що вернулись з кладовища.

В'їхала в двір конячка, вступили богомольці з клуночками. Василь з Ганною пристали до їх, щоб разом йти до Києва. Встали тоді з-за стола і почали лагодитись у дорогу. Молодиці заголосили й затужили, як по мертвому.

Виїхали за царину та й почали прощатись. Стара мати кинулась до Василя й заголосила:

— Прощай, сину мій, прощай, Василю! Хто ж мою старість тепер догляне, хто ж мене поховає!

— Не плачте, мамо, — втішав Василь, — я вернуся, — а сам за слізьми й світа не бачив.

— Ні, сину! Я стара, я вмру й тебе не побачу... — Більш вона нічого не сказала, тільки перехрестила сина.

Богомольці обернулись до села, перехрестились до церкви. Батіжок свиснув, конячка натяглася і покотила візок. Всі тихо зрушили з місця і пішли під гору.

Зосталась знов стара Хомиха одна з маленьким онуком. Ввійшла вона в хату, посадила дитя на лавці, а сама сіла одітхнути, обпершись руками об лаву.

— Бодай же я, сину, — промовила вона до себе, — тебе не родила, коли маю дотерпіти за тобою такого жалю! Бодай я була тебе маленьким поховала! Переплакала б, перемучилась би раз та й забула...

А тим часом як мати випроводжала Василя за царину, в одному садку, од самісінького поля, спершись на тин, стояла Марина. Під високою та гіллястою грушею, між зеленим вишником не можна було запримітити її з дороги. Зате ж вона бачила через тин, через зелене гілля і царину, й дорогу далеко-далеко на гору, до самісінького лісу.

За годину або за дві поперед усього через ту саму царину Марина випровадила в дорогу свого москаля з другими богомольцями. Наложила й вона всього у клунок задля його у дорогу, і жаль було трохи їй, бо москаль її був добрий, не лихий. Тільки лила вона сльози не за ним, а за другим, чужим...

Марина стояла під грушею і поглядала через кущ бузини на царину, на дорогу. З Хоменкового двора вийшла купка людей. Марина й поблідла, й замерла, і охолола.

Через тин вона бачила все-все: ї як стояли богомольці за цариною, і як розпрощувалися. Вона бачила Василеві сльози через свої власні сльози, що текли річкою з її чорних очей. Не одно серце материне, не одна душа Ганни на боліла за Василем. Між вишнями, за бузиною боліла ще одна душа, щеміло третє серце. І один бог відає, котре з їх боліло найбільше.

Одійшли богомольці трохи од села, а Василь оглянувся ще раз, щоб подивитись на село, на свою хату, на стару матір, на дорогого сина.

Марина втерла очі рукавом і впилася очима в його лице, в його очі, в його брови. Ніколи не здається милий таким милим, дорогим, як у саму годину розстання й страти! Ніколи не бачила Марина Василя таким гарним, як в той час. Оддала б вона все на світі, щоб цілий вік стояти за тином та хоч здалеки дивитись на його. І прийшла їй в голову така думка: "Коли б же його або заговорити, або заворожити, щоб він став каменем, як стоїть тепер на тому місці, а я стала кам'яна на сім місці! Щоб мені тільки дивитись на його біле лице, чорні кучері, чорні очі; дивитись довіку і ніколи не переставати!.."

А Василь каменем не став; обернувся назад і пішов тихо за людьми по окопі. Вже вийшли люди на гору і доходять до лісу, а Марина стоїть, похилившись на тин, і очей не зводить з Василя. Повернули богомольці в рідкий ліс; за зеленими кущами манячили то люди, то конячка, то візок. Марина і там ловила очима свого милого. З-за кущів винирне то його голова, то плече, то майнуть чорні кучері, а Марину неначе здавить за саме серце. Далі дорога повернула в густий ліс, і швидко все

неначе потонуло й пішло на дно десь в зеленому морі. Марина вхопилась за кілок обома руками, схилила голову на тин і довго хлипала та побивалась, обливаючи сухий тин гарячими слізьми...

І знов стало тихо й сумно в Хомишиній хаті. Знов вечірньою добою місяць заглядає у маленькі віконця, біліє комин, мріють святі на образах. Хомиха спить і не спить, дрімає і не дрімає. І не осміхається до неї з закутка лице молодої молодиці, не щебечуть кругом неї веселі онуки. Все минуло задля старої!

І бачить вона, як серед дня, шуршанський завод, а кругом заводу, як те військо, обступили люди, та все соцькі та десятники. Декотрі поставали на дверях, на вікнах, щоб застукати на заводі хлопців та забрати в некрути. Згадала вона, що Василь ніби там на заводі, і в душі її похололо. Коли дивиться: деякі хлопці вискакують з вікон, як сполохані кури з сідала. Між ними пізнає вона свого Василя.. Біжить Василь з усієї сили, а десятники за ним. Він. прямує до лісу, а десятники вже от-от настигають... Один вхопив за полу. Василь впав на землю, а десять душ насіло на його; скручують йому руки й забивають у колодку. Холоне серце старої Хомихи; весь світ — і фабрика, і ліс, і небо — все захиталось і закрутилось. І здається їй, що вона вже вмирає... і вмерла... Прокидається стара й не розбере, чи жива вона, чи мертва, чи на цім світі, чи вже на тім.

Повернулася Ганна з Києва бліда як смерть, лице змарніло, очі запали глибоко.

Разом з хазяїном Ганна неначе долю свою випровадила з хати, а пустила до себе лихе безталання! Робить вона і на себе, і на дитину, і на стару матір. А тут з дитиною і на роботу не приймають, не можна і на заводі стати. А покинути ні на кого,

найняти няньку — ні за що, оддати до людей — болить серце материне! Стару матір вже бог прийняв до себе.

Набрала Ганна у людей конопель та льону і почала прясти за хліб та за плату. Чи корисний же той хліб, закручений пучками та веретеном! Треба й одягтись, і обутись, годувати себе й дитину, треба й хату ogrіти, жаль і Василя.

Як подасть, було, об собі звістку, то Ганна, було, аж повеселішає, аж оживе. А згадавши про його долю, вийме, було, з скрині карбованця або й два та й пошле. "Се його праця, — було, каже вона, — нехай же він і покористує! А я здужатиму — зароблю. Останню хустину продам, та пошлю йому на чужину..."

Невеселі та коротенькі пилипівчані дні, а ще смутніші довгі-довгі, як море, ночі! День схожий на вечір, а вечір на ніч. По закутках в хаті з ранку до вечора стоять діди; один день темний, а другий ще темніший, одна ніч чорна, а друга ще чорніша. На небі густі хмари, на землі густий туман. Вітер виє звірюкою, свистить Попід стріхами, крізь тин, гуде сумно в виводі.

Ганна сидить коло віконця за гребенем, а Йвась коло неї. з раннього рана до пізнього вечора хурчить веретено в хаті та тріщить мичка на гребені. Одною піснею, було, розважає себе молодиця. Та яка ж то смутна була пісня! Жалібніша від самого жалю, смутніша від самого смутку, гірка, як саме горе! І не раз, було, до деяких пісень прикладає Ганна слова про своє горе, про свого милого, чорнобривого, що поїхав в далеку стороньку.

Одна втіха задля неї — син. Покине, було, гребінь, візьме дитину на руки, пригортає, обнімає, обливає слізьми, промовляє

до його. А мале дитя, дивиться на матір, було, й собі
скривиться, надме губенята та й розіллється слізьми, як старе.
А було, як прийде неділя або свято, як тільки бовкне дзвін,
Ганна поперед усіх іде до церкви. Надворі негода та темна ніч,
вітер віє, а Ганна не вважає, йде до церкви. І десь у темному
куточку однісінька в церкві, тоді як дяк читає на криласі, вона
б'є поклони та молиться за свого чоловіка.

Тим часом порожніє в хаті, пустіє і в коморі, і на дворі, бо,
сказано, без хазяїна двір плаче. А на долю жіночу zostались
кочерги та веретено. Чи багато ж закрутиш тим веретеном?
Гіркий хліб вдови й сироти! Од його недалеко до голодної
смерті. І почала Ганна потроху спродувати дещо з хазяйства.
Не стало сіна й соломи: треба корову продавати. А корова худа-
худа, насилу на ногах стоїть! Боки позападали, шерсть стала
щетиною, ребра хоч полічи, ноги як цівки, звісно, як зимою
мужича скотина. Зводять її навесні дрючками з місця.

Вивела корову на ярмарок. Оглядають жиди корову з усіх
боків та дають таку ціну, що Ганні аж сльози навертаються на
очі. Нігде дітись! Горе та нужда кругом. Продала, як дурно
оддала!

Спродала Ганна, що було зайве в скрині, деякі хустки старої
покійниці, деякі спідниці. Нічого так їй не було жалко, як тих
рушників. Повиймала з скрині, розіслала по всьому столі,
розвішала на образах, на стінах, щоб хоча надивитись. А
рушники все гарні, біло-біло убілені, повишивані орлами та
червоним хмелем. Одійшла Ганна, підперла голову рукою,
оглядаючи рушники, згадала своє дівоцтво:

— Рушнички ви мої повишивані! Чи я вас не вбілила, що
обдарила вами свою долю й недолю, своє щастя й безталання!
Я вас пряла, ночей недосипала, білила вас в зеленому лузі під
червоною калиною; вмочала вас, як почав соловейко щебетати.

Давала я вас милому, а, знать, моя недоля тоді між старостами в хаті стояла!

Рушнички ви мої, шовком переткані! З вами я ждала свого милого, чорнобривого; розстеляла вас при повному місяцеві, щоб мій милий був гарний, як місяць на небі, щоб життя моє було ясне, як ясні зорі. Не продам я вас зроду-звіку!

Тільки мені й радості, що гляну на вас та згадаю своє дівоцтво, своє женихання, своє залицяння. Не продам вас, не продам!..

V

Хмарна осінь надворі, смутно в Ганниній хатині. Ганна сидить за гребенем та думу думає. В хаті тихо, як у пустці. Кіт сидить на печі, заплющивши очі, півень присів під полом, дрімав, опустивши крила. Навіть дитина сиділа тихо, не пустувала, задумалась й голівку схилила. Сумують стіни, сумують вікна позаплакувані, сумує, неначе думу думає, піч...

А тим часом разом у трьох вікнах майнула жіноча голова в червоній хустці. Неначе разом рипнули сінешні й хатні двері, і серед хати перед Ганною, як блискавка впала з комина, стала Марина.

— Добровечір тобі, Ганно, в хату! — ляснула вона голосно, на всю хату, мов брязнула склянкою об землю.

Ганна аж затрусилась, неначе облита холодною водою. Дитина злякалась і заплакала. Кіт скочив з печі під піл, неначе його хто потяг дубцем, а півень засокотав, заляпав крилами й заспівав. Десь у кутку задзижчала муха. Весела Марина сполохала сонну хату; все живе в хаті знов ожило, прокинулось,

зашуміло, загомоніло. По сумних стінах, по темних кутках неначе хвилями розлилась веселість, неначе промінь весняного сонця влетів у хату і разом блиснув на всі кутки. І піч глянула веселіше, і вікна дивились неначе світліше. Закрасила собою краса Маринина вбогу хату, неначе кущ червоної калини красить зелений гай. З того часу, як Ганна вийшла за Василя, між подругами неначе недобрий чоловік загородив стежку тином. Було, Ганна й зайде до Марини, то нелюба вже, нещира розмова була між ними!

Як же зосталась Ганна сама в хаті безталанницею, знов Марина пригорнулась до Ганни; взяв її жаль, як почула вона, що Ганна плаче, побивається одна-однісінька у своїй хатині! Не втерпіла — прибігла Марина!

— Молодице — задріботіла Марина. — Бійся ти бога або котрої святого! Зглянься на себе, — промовила Марина, повернувши Ганну до вікна і дивлячись їй в вічі. — Лице твоє змарніло, очі позападали, бліда ти як смерть. Де ж поділася твоя краса? Тінь твоя тільки сидить тут на днищі!..

— Бо сумую, та плачу, та працюю, ночі недосипаю, — одказала Ганна.

— Та нехай вона пропаде, ота іророва робота! Чи вже ж ти хочеш запакувати себе над цим днищем?

Як та метіль, вхопила Марина мичку з гребеня і швиргнула на комин; мичка зачепилась за тріски на комині і химерно простягла свою довгу бороду вниз, аж дитина зареготалась. Гребінь полетів під піл, днище загуркотіло аж на горище, вдарилось об крокви і гепнуло на стелю.

— Марино! що це ти виробляєш, наче маленька! Я не люблю таких жартів, — каже Ганна.

Червона, як жар, весела, як дитина, Марина вхопила Ганну за руку і почала, жартуючи, крутитись по хаті.

— Марино! навіжена молодице! — пручалася Ганна. — Сьогодні свята п'ятниця! Геть собі з танцями: не до танців теперички мені!

А Марина б'є тропака, та ще й приспівує:

Як я була молодю — преподобницею,

Повісила хвартушину над віконницею.

Хто йде, то кивне, а хто їде, моргне!

— Ганно! сестрице! Чи вже ж ти хочеш занепастити свій вік, марно стратити літа свої молоді; чи вже ж тобі не жаль своєї краси, лица білого, брів тоненьких!

— Нащо мені краса тая, коли нема мого Василя. Задля кого ж цвістиме вона? Нехай в'яне моє лице, западають мої очі, линяють брови, бо нікому дивитись на їх...

— Ож послухай, Ганно, мене, нерозумної! І Василь твій не загинув, нігде не дівся, може, швидко й прийде! А на світі не одні брови чорні, не одні очі горять вогнем. Одні брови чорні, а другі чорніші, одні очі горять вогнем, а другі палають, як полум'я, одно серце тепле, а друге тепліше.

Сама Марина зітхнула по своїй речі, бо згадала, що є на світі одно серце найтепліше, одні очі найчорніші, одна душа наймиліша.

— Богзна-що ти оце верзеш, Марино! — одказала Ганна. — Я тоді тільки щаслива, як піду до церкви та помолюся богу за свого Василя...

— А я й богові молюся, і на хлопців дивлюся! Мені шкода моєї молодії краси, моєї коси. Нехай цвіте, не марніє моє лице, не линяють брови! Нехай люблять мене хлопці молоді й хороші! Я молода, хочу всмак нажитись в світі, хочу бути щаслива і весела.

Ото мені щастя, Ганно, як я стою ввечері під вишнями та дожидаю свого милого, чорнобривого, як він свисне тричі за ставком між вербами, подаючи мені звістку. А в мене серце холоне й душа холоне! І добре мені, і страшно мені, аж прихилюся я до вишні... А тут чую, шелеснуло через тин, шелестить лист гарбузовий, гойдається висока кукурудза й соняшники. А милий впливає звідтіль, як ясний місяць сходить, наближається до мене, моє серце мліє, умліває... Чи то ж не щастя, Ганно, ввечері, обнявшись з милим, слухати, як щебече соловейко? Чи то ж не доля, як пригорне милий до свого серденька, як дивитись йому в вічі, цілувати його брови, його очі?

Марина положила обидві руки на Ганнині плечі і припала головою до її плеча.

— І годі. Марино, — одказала Ганна. — Не задля мене жарти та сміхи. Не задля мене чорніють брови та очі. Минулося моє кохання, моє женихання! Помандрувало моє щастя з Василем в далеку сторононьку.

— Але ж ти нажилася з милим, Ганно! А я пішла заміж за нелюба і не зазнаю такого щастя, як тобі судилося... Я й не накохалась, я й не навтішалась! Прощай, Ганно, — промовила Марина, — час додому. Приходь до мене, Ганно, завтра ввечері, побалакаємо, пожартуємо, розважимо себе трохи...

Густий осінній туман встає над лісом вечірньою добою. В селі тихо, на улицах пусто. Місяць світить, як через сито; вітер колише голими вербовими верхами. Марина дівчат до себе на вечорниці закликає:

— Дівчата-сестриці! прийдіть завтра до мене на вечорниці! Скучно мені, молодій, самій в хаті жити. Марно пливуть мої дні за днями, літа за літами! Постіль біла, стіна німа, ні до кого й слова промовити. Прийде день — журюся, прийде ніч — сумую. Приходьте, дівчата!

— Добре, Марино, прийдемо! — одказують дівчата.

— А я закличу до себе троїсті музики та наманю хлопців повну хату, і кімнату, ще й подвір'ячко! Тому кивну, тому моргну, і налинуть до мене, як орли, як соколи. Порозчиняю ворітечка, буду вас ждати, в вікна виглядати. Приходьте ж, дівчаточка!..

— Добре, Марино, прийдемо, прийдемо!.. Густий туман покотився яром; в селі ще тихіше; місяць насилу вигляда з-за густої хмари, неначе світить через густе полотно.

Марина, де не встріне хлопців, до себе на вечорниці закликає:

— Хлопці! завтра в мене вечорниці! Моя хата скраю, вона стоїть у вишнях, а двір у черешнях. Лихих собак не маю.

Завертайте туди, хлопці, не минайте мене! Як минете мою хату
— не займайте мене!

— Добре, Марино, прийдемо, як дівчата будуть! —
одказують хлопці.

— То не гай, де соловейки не щебечуть; то не вечорниці, де
дівчат немає! Моя хата, а ваші музики. Наша пляшка й чарка,
наша вечеря, а ваше мед-вино, горілочка, маковники та
медяники. А сама я молоденька, гуляти раденька! Не дивіться,
хлопці, що на мені хустка! Серце моє дівоче. Личко моє не
змарніло, брови не злиняли. Люблю співи, люблю жарти, люблю
вус чорний, погляд орлиний!

Не лишайте мене, хлопці! Як минете мою хату, не чіпайте
мене!

— Добре, Марино, прийдемо, прийдемо!

Місяць вплив з-за густого туману на синє небо; затих вітер
і насилу шелестить сухим листям. І ясніше, і тепліше надворі.
Марина Василя, найкращого парубка на все село, до себе на
вечорниці закликає:

— Прийди, серце, Василю, завтра ввечері до мене! В мене
буде дівчат, як зірок на небі; в мене буде хлопців, як макового
цвіту на городі. Будемо грати, співати, танцювати, самих себе
розважати. Прийди, серце моє!

Прийди, серце, Василю! Задля тебе приберуся, як на
Великдень! Тричі вмиюсь з полумиска свіжою водою, надіну
десять разків доброго намиста з дукачем, взуюся в червоні
чоботи. Поберемось за рученьки, будемо по хаті походжати.
Прийди ж, доле моя!

Прийди ж, доле моя! Буде в мене їсти й пити! Вечеря моя смачна, хата моя тепла.

Взяла Марина хлопця за підборідок, поцілувала тричі, аж одляски пішли попід вербами, і полетіла вітром попід огородами, а навздогінці за нею побігла по тину чорна тінь її.

Ввечері у суботу сумно та жалібно загув момотянський дзвін. Гуляє вітер по улицах, з неба порошить крупами. Нікого нема в церкві. Одна Ганна вийшла з цвинтаря, неначе тінь якогось мерця, і попленталася попід тинами.

"Адже ж мене просила до себе Марина, — згадала Ганна. — Зайду на часок, посиджу, побалакаю. Одначе сьогодні робити гріх", — подумала Ганна і повернула до Марининої хати. В хаті у Марини в печі палає полум'я, світло так і б'є, так і ллється кругом хвилями з усіх трьох вікон і освічує верби та вишні.

"Марина таки жде мене, — думала собі Ганна, — вечерю, мабуть, варить", — міркувала вона. Одчинила сінешні двері й здивувалась! В хаті гуде, як в улику бджоли.

"Чи не заблудила я, — подумала Ганна і вийшла надвір, — ні!.. Маринин двір і ворота. Ввійду в хату".

Ввійшла Ганна й стовпом стала. В хаті ясно, як серед дня. Горить каганець і дві свічки, в печі палає полум'я і миготить веселими хвилями по білих стінах. На лавках, на полу, на печі обсіли, як хмара, дівчата та хлопці! Сміх, регіт, жарти та співи! На скрині сидять музики. Серед хати убрана, як у празник, походжає Марина, як та пава, та заглядає в піч.

— А я тебе, Ганно, жду не діждуся! — гукнула Марина. —
Заграйте, музики, дрібно та весело! Заспівайте, дівчата, про
талан, про щастя.

— Що се таке. Марино, — одказує Ганна. — Чи весілля
справляєш, чи що? Кого ж заміж даєш, кого жениш?

— Женю я свій талан, видаю заміж свою долю! Грайте,
музики, й не переставайте!

Музики вчесали метелиці. Марина як стояла з рогачем в
руках, так і повіялась, і потягла за собою Ганну. Ганна
одіпхнула її й стала оддалеки.

— Як не хочеш, то я й сама! — каже Марина. — Заб'ю лихо
тропаком, затопчу ногами! Грайте, музики, або гроші вертайте!
— А сама приспівує:

Ой пішла б я на музики,

Як дасть батько п'ятака, —

Закрутилася б навіки

Та вдарила тропака!

Тут-туп ніженьками,

Дзень, дзелень підківками!

Гоп-чук-га! тропака!

Бо я зроду така!

Ткач Микола кинувся до Ганни й хотів потягти її в танець.

— Одчепись, поганий! — визвірилася на його Ганна так, що аж в хаті стихло, аж замовкли хлопці та дівчата.

— Останній раз нога моя в твоїй хаті, — промовила Ганна. — Не переступлю я. Марино, твого порога!

Ганна гуркнула дверми, аж вікна задзвеніли. Хлопці реготались, а ткач одчинив двері та й гукнув вслід:

— Тю-тю, дурна — навіжена московка! Чи присвятилася, чи в черниці думаєш йти!

Розійшлись вечорниці. Як метіль, кинулась Марина, і поприбирала, й повимітала, й повитрушувала, й повимивала. Заслала стіл скатертею, постелила постіль, в ночови налила митілю, щоб змити голову, бо була субота.

Сидить Марина кінець стола, розчісує косу. Густа чорна коса розпалась чорною хвилею по білій сорочці, по скатерті. Чеше вона косу, а густий волос аж вилискується.

Задумалась Марина; рука з гребінцем залякла на косі... В ушах гув бубон, скрипіли скрипки, в очах миготіли чорні брови, чорні очі парубочі.

"Короткий той веселий вік дівочий! Я й не нагулялась, і не наспівалась! Верніться ж назад, літа мої молоді, дівочі! Коли б я знала, де росте таке зілля, що літа вертає, коли б знала, де живуть такі знахурки, щоб одробили моє горе, щоб вернули мій вік дівочий, пішла б на край світу, не спинилася б!"

Засвітила Марина свічку, поставила на столі дзеркальце, одчинила скриню й вийняла з чорної хустки кибалку з квітками, з стрічками, з вінцями, —ту кибалку, у котрій вона стояла під вінцем у церкві.

Перед дзеркальцем наділа вона на голову кибалку. Кінці стрічок червоних, синіх і зелених пірнули в розчесану косу.

Глянула Марина на себе в дзеркало, і сльози покотились з очей. В дзеркалі чорніли блискучі очі, чорні брови, а голова цвіла квітками. Перша маківка на городі не була така гарна, як Марина в квітках та стрічках. Повернулась Марина боком, майнула чорна коса з стрічками й розсипалась по плечах і по грудях. Серце зомліло в Марини.

Марині стало душно; в висках неначе хто молоточками стукотів, голова морочилась; їй хотілось співати, забавляться, кудись іти, шукати якогось щастя. Вона чула, що не нагулялась і не натанцювалась. Тихий світ місяця манив її, ніби пісня соловейка.

"Піду ж я в сад та згадаю своє дівування, своє залицяння", — думала Марина.

Надворі втихло й потеплішало; тихий вітер ледве шелестів сухим вишневим листом; місяць повний, але не ясний стояв високо. Марина глянула на вишні, що стояли без листу і нагадували їй, що спаде колись і її краса, як вишневий лист.

— Розмай, вітре, мою чорну косу до пояса! Ви, зіроньки, гляньте на мої брівоньки, на мої квітоньки! А ти, місяченьку, подивись на моє личенько, на мою красу. А коли бачиш, кого я люблю, в далекій стороні згадай йому про мене, наведи на його хоч сон про мене.

Світло горить в хаті. Марину сон не бере. Гуде, не перестає в вушах бубон, риплять скрипки, перед очима манячать веселі лиця. Коли зразу в думці її з'явилося лице Ганнине сердите.

"Боже ж мій! що я наробила, — подумала Марина. — Вона сказала, що не переступить більше мого порога. Розгнівала я свою дорогу давню подругу".

Встала Марина, як сиділа, в квітках, стрічках, накинула кожущину і полетіла до Ганни пізньою добою.

— Чи спиш, Ганно? — спитала Марина, постукавши в вікно.

— Ні, не сплю; йди в хату, — одказала Ганна. В хаті було світло, бо світив місяць. Ганна глянула й перехрестилась. Їй здалось, що то мара.

— Не бійсь, Ганно! Се я дівую при місяцеві та при зорях. Забулась зняти квітки, як згадала, що обидила тебе, так і прилетіла до тебе.

— Насміялася ти з мене. Марино! — каже Ганна. — Завтра свята неділя, я була в церкві — богу молилася і за себе, й за чоловіка, і за тебе, і за всіх. А ти мене запровадила на вечорниці. Мені казала одна черниця в Лебедині: хто в церкву не йде або гуляє проти празника, під тим на сім сажнів земля огнем горить. Що ти робиш, Марино? Схаменися! Хіба ж ти маленька, чи що? Не знаєш, що молодиці гріх вбиратись в дівочий убір? Чи не до перелесника вбралась ти в стрічки та квітки?

— Прости мені, серце Ганнусю! А я загулялась та й забула, що завтра неділя. І байдуже...

— Завела мене між парубки, — говорила далі Ганна, — нехай вони дівчатам сняться... Та в тебе ж чоловік є. Що він скаже, як додому повернеться? Ти ж хазяйка в своїй господі! Тебе ж люди осудять!

— Як схотять, — каже Марина. — Я не боюсь людського поговору. Жартую, бо я молода, бо хочу прожити свій вік весело, щоб не марно пройшли літа мої молоді.

— А я й досі стояла перед образами та благала за тебе господа милосердного, щоб тебе господь навів на добрий розум, щоб не глузували з тебе люди.

— Вибачай же мені та не сердься на мене, Ганно. Спасибі тобі. На добраніч!

VI

Не один рік минув. Спорожнилась Ганнина скриня. Пустіє і в коморі, і на дворі. Повітка похилилась набік, покрівля світиться, стріхи обсмикані, огорожа сиплеться. Нема за що облагодитись московці!

Ганна грошей не жалувала: поки подавав чоловік об собі звістку, посидала, що, було, закрутить веретеном. А тим часом минає рік, минає й другий — Василь не подає об собі звістки.

Вже й питала, і перепитувала людей, питала й москалів, ходила і до священика. Ніхто не знає, не відає. І яких думок не передумала московка, сидючи за гребенем! Не раз вона плакала і тужила за ним, як за мертвим. Недурно ж загомоніли, що десь страшна війна.

Тим часом на втіху матері підростав син. Дивиться вона, не надивиться на свого сина; втішається не навтішається своїм Івасем! Хисткий, як билина, рівний, як очеретина, жвавий, як щиглик, виростає Івась. Вже йому переступає за десять років; і носик виправляється, і брови густішають, і личко наливається, як яблучко. І не раз, було, Ганна, поклавши його головку собі на коліна, промовляє до його:

— Отже ж ти, сину, вдався в батька! В тебе очі батькові, і брови його, і погляд його. Може, ти, сину, родився щасливим! Як виростеш великий, ти будеш хазяїном в моїй хаті. Будемо удвох працювати, хліб заробляти; будеш мені помагати, бо я швидко стара стану, нездужатиму. Прихилюся я до тебе, сину, на старість, а ти доглянеш стару, недужу матір. Рости, сину, великий та будь щасливий! За тобою, може, і моя доля згадає про мене, ще раз загляне через поріг в мою хату...

Хлопцеві чудні то були речі. Чудно йому було, що він такий малий та догляне таку велику матір. Йому здавалось, що чоловік, таки момотянський, котрого дражнили Долею, прийде до їх, стане на порозі та й загляне в їх хату.

Хлопець підріс та й справді став у пригоді матері. Вже і на себе трохи заробляє, і матері дещо принесе до господи. Стара дякує богові та латає латки подекуди. Аж поздоровшала і помолодшала!

А Марина її розважає. Що божого дня навертається в хату, годує Івася гостинцями та цілує його бровенята, згадуючи чорні брови його батька Василя.

Мабуть, не судилося вже Ганні щастя. Занадилось до неї лихо та біда! Бо нема біді місця в багатих та пишних будинках. Недурно співають в пісні: "Пішла біда до пана, ізбулася жупана;

пішла біда до попа, ноги собі попекла. Пішла ж біда до Івана, од Івана вийшла п'яна".

Таки ж той самий осавула, що колись приходив за Василем, раз зайшов до Ганни в хату. Ганна як стояла, так і зомліла, сама не знала й чого. Мабуть, чуло біду її серце.

— Добридень тобі, молодице, — казав осавула. — Прийшла вчора така бумага, щоб ти виряджала свого сина в школу; бо він, бач, ніби солдатський син, значиться, кантоніст...

— Але ж у нас в Момотах нема школи, — одказала вона. — Будьте ласкаві: воно ще мале; а я сама-однісінька в хаті; воно мені поміч дає.

— Треба його везти у Київ, — казав осавула, — так і в бумазі написано. Виряджай швидко, бо вже і підвода для трьох кантоністів наряджена.

Взяли Ганниного хлопця і повезли тим шляхом, що й батько поїхав... Ганна неначе розум стратила. Як німа, ходила вона неділь зо дві. Марина не одходила од неї, і доглядала, і годувала, аж поки не привів її бог знову до розуму.

— Не плач, Ганно, не вбивайся, — втішала, було, Марина. — Київ не богзна-де! Дасть бог літо, підемо у Київ, побачимо сина, а може, й додому одпросимо. Він же не те, що москаль.

Тільки й жила Ганна тією думкою, тією надією, тільки й ждала вона літа.

Настало літо. Пішла Ганна з богомольцями до Києва.

Ввійшла в Київ. Кого ж тут питати в світі? Питала богомольців — ніхто і не знає, і не відає. А на улицах, куди не гляне, скрізь пани та пани, страшно й підступити.

Осмілилась-таки, стала розпитувати одного пана. А він слухав, слухав, а далі каже: "Не понимаю, бабка, что ты говоришь!" Іде Ганна улицею та розглядає на всі боки. Коли тут назустріч, з Воєнного Миколая, вийшли маленькі москалики, та все по два в ряд, а коло їх, як ті журавлі, офіцери по обидва боки. Зирнула Ганна і зараз між хлопцями пізнала свого Йвася.

Як уздріла вона свого сина, так і кинулась до його між ту череду. А син засоромився своєї матері-мужички; другі засміялись. Старий офіцер одіпхнув її, ще й налаяв дуже гидко.

Чи вважає ж на що мати, як її одпихають од дитини? Мати полізла б за мертвим дитям і в яму, якби не спинили...

Ганна пішла слідком за ними. Кантоністи ввійшли в школу, і вона хотіла увійти за ними. На порозі спинив її старий вусатий москаль.

— І ваше благородіє, і дядечку, й голубчику! Вік буду молити бога за вас. Пустіть, нехай же я побачуся з сином. Хоч побачу, хоч оплачу, обцілую мою єдину дитину!..

— Послі прийдеш, — каже...

Ганна сіла коло порога і стерегла, очей не зводила з дверей...

Коли так як надвечір випустили до неї сина.

— Скажи мені, моя дитино, чи добре тобі тут, чи жалують тебе?

— Ні, мамо, погано! Все вчимось да вчимось; за все нас б'ють, а на харч дуже погано. А гулять не пускають.

Розказує дитина, а на очах сльози. Мати кинулась до його, оглядала його голову, мундир, сорочки. Там мужа аж кишіла!

— Скинь, сину, оцю погань! Бачиш, що то? Взяла вона той мундир, роздерла й розшматувала і порозкидала шматки у кущі.

— Тікаймо, сину! Ходімо додому! Не була б я твоя мати, щоб я пустила тебе назад!..

То не звір блукає в сосновому бору темної ночі, то не вовчиця ховається з вовчєнятами, тікаючи до своєї нори, то мати тікає з сином, ховається од людей. Обминає Ганна великі биті шляхи, іде вона ярами та долинами, наддніпрянськими лугами та сосновими борами. Ночує Ганна під синім небом, під зеленими осоками та грабами.

Сонце стало серед неба, сипле промінням на синю дніпрову хвилю, гуляє золотим маревом понад зеленими луками та осокою, понад високими соснами та осоками, понад білим побережним піском. Надворі стала спека, аж дихати важко.

Потомились безталанні.

— Болять, сину, ніженьки? — питала мати. — Втомився дуже? Сядьмо на одпочинок.

Невеличкий дніпровський залив влився між двома горами в густий сосновий та кленовий ліс. З усіх боків обступили його високі-превисокі верби, аж трохи понахилялись над водою, позчіплювались зеленими верхами, заглядаючи в світлу, прозору часту воду, неначе в дзеркало.

Понад заливом, по луках пішли, скільки оком скинути, високі очерета, густа зелена осока. А між осокою просунулись насилу-силу через гущавину густі лози, високі осоки та верби. По мілководді скрізь розляглося широколисте латаття, вкрило воду листом в три сталки, а над листям стирчали жовті та білі квітки та зелені маківки. Під прозорою, чистою, як сльоза, водою зеленіло якесь баговиння, зубчасте, тонесеньке, дрібне, як пух, світилось чисте піскувате дно з білими черепашками. Куди не кинь оком, скрізь зелена осока, очерета, лози та верби, та пологі зелені луки.

— Сядьмо отут, сину, під осоками. Сюди, мабуть, і звір не заходить.

Одпочили вони, з'їли по шматку хліба. Огляділа мати голову синові і почала полоскати в воді чорні сорочки. Пере Ганна сорочки, а син купається не накупається, пірнає, брѳохається, грає, як та риба, в чистій воді. З води біжить на пісок вигріватись, з піску в воду та знов на пісок. А мати втішається, дивлячись на дитячі іграшки. Нарвало хлоп'я довгого бадилля з латаття з жовтими та білими квітками, поламало його дрібно, неначе разки зеленого намиста, обвертіло тими разками шию й голову, й білі груди, оперезалось, неначе поясом, білим та жовтим цвітом. Як та водяна русалка в зеленому баговинні, вигравав хлопець в воді: то полізе десь в густу осоку за водяними півниками, тільки головка його чорніє та блищить біле, незагоріле тіло крізь гостроверхий лист.

А мати і спиняє, й жалує спиняти сина, дивиться і втішається.

Привела сина додому, та й не довго втішалась! Попереду манила, хто питає, неначебто вона одпросила свого сина. А як прийшла знов бумага, взяли Йвася та й попровадили до Києва. Завдала тільки жалю собі Ганна, надіючись на поміч. Ще більше вилила вона сліз, рясніше стало латок на старій свитині. Хилиться повітка ще нижче, пустіє Ганнина оселя, комору мусила Ганна спродати та все потрохи посидала синові...

А об чоловікові не було й звістки! Вже Ганна перестала й тужити по йому, вже й почала забувати, як все на світі забувається, бо вийшов один жаль з серця, а другий ввійшов в серце.

Одного вечора під Ганниною хатиною став візок. Звідтіль вискочив москаль — не москаль, а пан не такий. Вибігла Ганна з хати і не пізнала свого сина Івася. Він виріс, вирівнявся! Достоту такий став, як його батько! Такі брови, чорні та рівні, впилися в біле чоло; такі губи, червоні, повні; тільки лице в його було біліше, Зовсім панське, ніс тонший, волос гладший.

— Здравствуйте, матушка! — сказав він по-московській. — Чи не пізнаєте свого сина? — А сам стоїть, у боки взявшись. Ганна зраділа й заплакала. Побачила сина і разом згадала чоловіка, бо син стояв пред нею, неначе батько його — колись давно, ще в хаті старої Хомихи.

— От я приїхав до вас, матушко, в гості. Найняв хурмана, та не всі гроші заплатив: треба доплатити один карбованець. Чи нема у вас, матушко?

А в матері в скрині всього-на-всього дві копи з п'ятаком.

Вхопила Ганна свою новішу свитину, побігла до шинкарки, заставила за карбованця і одрядила жида, що привіз сина.

Ганна вітає, приймає сина всім, що було у неї найдобрішого, що тільки знайшлося в убоїй хатині.

— Як же, сину? — питає мати. — Чи ти вже зостанешся дома, даси мені поміч?

— Ні, матушко, — говорить до неї син, та все по-московській, та все звисока. — Я скінчив оце школу, став тепер, значиться, вчений чоловік. Мені треба йти на службу.

— Куди? в москалі? — питає мати, сама аж перелякалась.

— О ні, матушко! Я тепер, значиться, вчений чоловік, можу дійти до високих степеней, дослужитись...

— Не зрозумію, сину, що ти говориш. Тобто ти паном будеш, чи що?

— Так, так, матушко. Я можу бути паном, дослужитись до великого чина при моїх дарованіях. Бо я тепер, значиться, писар. Но я можу, значиться, по просвіщенію пройтись по всім проложеним путям...

Писар заїхав в хмари, думаючи почванитись трохи перед матір'ю.

— То ти будеш щасливішим од свого батька? Слава ж тобі, господи, що ти змилювався над нами, сиротами, що син мій буде щасливіший, не буде так поневірятися, як я отут...

Аж перехрестилась Ганна, дякуючи богові, і дала собі зарік найняти акахтист і обміняти свічку.

— Я приїхав, матушко, оглядіти своє наслідство, — почав син. — Доглядайте, мамо, хати, поправляйте застройки...

— А чим же я, сину, буду поправляти їх, коли я не маю шматка хліба в хаті, коли я собі поодкручувала пучки веретеном, заробляючи харч?

— А де ж ділась, мамо, комора? — спитав син.

— Продала.

Син схилив голову і насупив брови.

— А нащо ж ви, мамо, продали?

— Бо твоїй матері не було чого їсти: доводилось часто їсти одні сухарі, та й то, хвалити бога, якби були.

— А хіба ж таки немає доходу з нашого ґрунту? — питав син.

— Мішків з чотири картоплі та вінків зо три цибулі, — одказала мати. — Адже ж недурно поодкручувала пучки веретеном? Бачиш?

Ганна показала синові обидві пучки, сині, покопирсані неначе ножем, з синіми нігтями. Син замовк...

— Доглядайте ж, мамо, хати та того, що позоставалось.

— А хіба ж ти, сину, швидко поїдеш? Нехай же я хоч наговорюся з тобою, хоч надивлюся на тебе...

А син наговорився, тільки не з матір'ю, а з Мариною. Прибігла наче ненароком; на голові нова хустка, на шиї добре намисто. Писар не одступав од Марини, а вона як у вічі йому не вскочить — дивиться на його. Розчервонілось лице, розгорілись очі! Перед нею, неначе з того світу вернувся, сидів її милий Василь, та ще став і кращий, і молодший: лице біліше, губи червоніші, погляд веселіший, дитячий трохи, осміх милий, аж по душі гладить, а вся постать якась панська, міська. Як стане, як повернеться та в боки візьметься — як намальований! А як сяде кінець стола та обіпреться рукою — як та картина! А перейде хату — що той козак; вийде з хати, стане на порозі — неначе жде під себе коня бистрого, вороного!.. І чує Марина, що вона оживає, молодіє, одходить, неначе рута-м'ята, припечена палким сонцем, на свіжій росі вечірній. Знов заворушилось її любляче серце. Син її милого Василя своїм поглядом облив її душу, неначе цілющою та живучою водою. Дві ночі вона не спала після того! Дві ночі просиділа вона над ставком, під зеленими вербами, при ясному місяці, під ясними зорями. Веселіше задля неї закувала зозуля, веселіше заблищали зорі на небі, засвітило ясне соне-чко; веселіше зеленіли вишні та черешні. Півроку снились їй ті чорні брови, те панське личко, та хистка, як намальована, постать сина Василевого.

Не вдержала Ганна сина! Мабуть, так вже судилося їй випроводжати дорогих людей з дому та поливати свій двір гіркими слізьми... І жаль їй було сина, і якось чудно було, як почала вона передумувати, що він говорив з нею, який він був. І здалось їй, що син став не такий, який був колись. То не був її дорогий Івась!

І знов залишилась сиротою, як і була, з горем та нуждою, з слізьми та працею! Як великого празника, було, жде вона

звістки од свого сина. Пише, було, син, що йому не дуже добре, домагається за дохід з наслідства... Візьме матір жаль, вона й пошле останні гроші.

Довго не було ніякої звістки од сина. Жде мати не діждеться, журиться та сподівається.

Коли одного дня приносять Ганні письмо од сина. Не йде, біжить Ганна до священика, щоб прочитав їй письмо. Батюшка голосно читав, а Ганна слухала, не розбирала, бо писано було не то по-українській, а більше по-московській; звичайно, як пишуть письма москалі.

Син плескав в письмі те саме, що звичайно пишуть додому москалі. Він посилав нижайший поклін і Грицькові Микитовичу, і тітці троюрідній, Прісці Панасівні, і Каленикові Кіндратовичу, а потім просив у матері благословенія, навіки нерушимого. По писаному було видно, що писар недалеко забіжить по тих проложених путях, котрими чванився перед матір'ю. Іван, як писар вчений, та ще й до того налагодився в пани, прикинув в писульці от що: "Здеса, в Туле, я познакомився з адною болно багатой й прекрасной баришньої. Хоча она з міщанського роду, да євто нічаво! Я валачуся за неї, і она пайдьоть за мене замуж, бо я, значитця, знаю все ахвіцерськія артікули і благороднее обхожденіє понімаю. Телкі мнє надоть убіраца і копувать єй подаркі, а денєг нєт у мєня. Любезная матушка! Продай же нашу хату і другое іменіє разное і прішлі мнє деньгі, бо я магу вигодно женіца, значіть..."

Ганна переслухала все, і як батюшка перестав читати, запитала його:

— Що ж то він, батюшко, пише? Чи живий він, чи здоровий? Чи став він вже паном, чи й досі бідує? Боже ж мій! в мене нема

й шага. Позичте, батюшко, будьте ласкаві, карбованця на одробіток. Здужатиму — одпряду. Поклонилаь Ганна, плачучи, батюшці трохи не до колін.

— Він, бабо, не об тім пише, — промовив батюшка, — не об карбованцеві тут мова. Він пише, щоб ти продала хату та послала йому гроші, бо він хоче братись з якоюсь панною, та нема йому за віщо одягтись і купувати їй гостинці.

Такого дива Ганна не зрозуміла зразу і вдруге спитала батюшку; почула вдруге, та й своїм вухам не йме віри:

— То се син хоче, щоб я продала хату?

— Еге, бабо, — одказав батюшка.

— А може, воно там не так написано? — питала Ганна.

Прочитав батюшка вдруге. Баба дослухалася і вгадала, що так воно й є.

— Боже ж мій милостивий! — заголосила Ганна. — А де ж я, батюшко, дінуся, як продам хату? В старці піду чи пропадатиму попід тинами на улицах?

— Де хочеш, бабо, — каже батюшка, — ти вже там знаєш.

Стоїть Ганна, опали руки. Сльози ринули з очей.

— Іди вже, бабо, собі додому, — каже священик.

Баба стоїть та мовчить, неначе й не чує. Одібрало їй і вуха, й очі...

— То син хоче, щоб я хату продала, а сама в старці пішла?
— промовила вона перегодя.

— Еге, бабо. Тільки я тобі раджу хати не продавати. Нехай твій син жениться за свої гроші, а не за материну шкуру, коли вже так припало йому женитись на баришні.

— Боже ж мій милий! — заголосила Ганна. — Чи я ж його не любила, не жалувала? Од свого рота одривала шматок хліба та годувала його; за останній шаг купувала йому гостинця. Ночі недосипала, пряла йому на сорочку; не будила його рано, давала йому волю. Останні гроші слала йому на чужину. А скільки сліз вилила за ним! А скільки серце в мене переболіло, як пішов він на чужину! Один тільки бог відає об тім... Боже мій милий, чи побачу ж я його ще хоч раз! Коли б мені, батюшко, побачити його хоч перед смертю! Чи не пише він, батюшко, чи швидко він прибуде додому?

— Ні, бабо, не пише сього, тільки пише, щоб ти продала хату...

— Продала... — сказала вона та й не доказала. Те слово знов вразило її, як ножем.

Ганна вже була й забула об тім, що син її виганяє з хати: вже боліла її душа за своїм сином Івасем!

— Чи далеко та Тула? — питала Ганна. — Якби я змогла, полинула б до його; щоб подивитись на його! Тільки в мене й роду, що був син. А я одна вік свій звікувала у своїй хаті.

Вийшла й матушка, простенька собі, середніх літ, розпитала Ганну й сама заплакала.

Недурно склалася приказка: "Мати порве пазуху, ховаючи для дітей, а діти порвуть пазуху, ховаючи од матері".

Жалується Ганна Марині на свого сина.

— То матері його сторч — та в борщ, — каже Марина, — коли він таке пише. Не продавай хати, от що!

Зосталась Ганна в хаті, не пішла в старці. Та що ж з тієї хати, коли там господарює лихо та недоля! Стара хата некрита; стоїть, похилившись набік, неначе од великого жалю. Двір заріс густою зеленою травою; не топче його хазяйська худоба та птиця. Стає оселя пустою: на виводі гукають сичі вночі. Тільки садочок розрісся на волі! Три груші вигнались повище хати, вкрили небогу широким густим гіллям. Поза хатою засіявся густий вишник. Перед вікнами розкоренився широкий кущ бузку. Ганна любила сидіти на порозі та поглядати на широкий шлях. Їй здавалось, що тим шляхом колись прийде син до неї, бо тим самим шляхом колись прийшов до господи його батько, прийшла дорога доля Ганнина. Той шлях був дорогий задля неї, неначе на йому вона згубила і знайшла своє щастя... і знов колись знайде!

VII

Не прийшло до Ганни щастя тим великим, битим шляхом, тільки вона вигляділа свої очі, виглядаючи. Небагато й років минуло, а Ганна вже й постарілась, бо в розкоші цвіте чоловік, як квітка, а в нужді в'яне та сохне.

Почались холода, а на Ганні кожух — латка на латці. Вітер дме через його, як через решето. На голові у неї не хустка, а шматок безквітньої ганчірки. Через старі шкарбани лізе грязь. Бліда як смерть, худа, з запалими очима, бродить Ганна по

смітниках та збирає гній на топливо. Бодай ворог не діждав грітись таким топливом!

Сидить Ганна день і ніч на днищі, поодкручувала собі пучки, заробляючи черствий шматок хліба, облитий слізьми. І не раз, і не два траплялось, що в хаті не було ні дрібка солі, ні сухаря.

— Ой горе моє тяжке, — жалується, було, Ганна Марині. — Прийшла на мене старість та слабість. Насилу ноги мене носять, ледве володаю руками. Робити не здужаю. Отак, як бачиш! В хаті й голод, і холод. Висушили мене сльози, у грудях мене давить, голова морочиться, в очах мені жовто, куди не гляну. Як бачиш, остання на мені сорочка, та й та драна. Коли б уже господь змилювався надо мною, прийняв мене до себе. Чи повіриш? Так мені жити тяжко, що якби розступилась сира земля, пішла б в землю живою.

Марина не покидала Ганни, помагала в роботі, годувала часом своїм хлібом, одягала своєю одежею, розважала як могла.

— Візьми, Ганно, — було каже Марина, — не даю тобі, як старцеві. Повернеться син, заробите — оддасте.

А Ганні й зосталося тільки забрати торби та йти в старці, простягати руку, просити хліба.

— Пішла б я і в старці, — каже, було, Ганна, — та сором руку простягати, бо я не каліка. А люди скажуть: була колись молодою і не заробила нічого на старість, і не придбала. Будуть люди хліб давати й дорікати разом, що я московка, не дбала, з москалями гуляла, до обіду спала. А чи я ж не робила, а чи ж я не горювала?

Ще й зима не минула, і сніг не розтав, надворі грязюка та холод. Немає в Ганни дрібка солі, нема й хліба. Треба йти на ярмарок, а чоботи зовсім розлізлись. Пішла Ганна боса; ноги розчервонілись, потерпли од холоду, здеревеніли. Сміються люди з Ганни та дорікають:

— Навіщо, бабо, так зарані вбралась в червоні чоботи? Ще й до середохрестя далеко, а до великодня й не видно!

Прийшла Ганна з ярмарку, злягла й не встала.

Марина коло неї і день, і ніч...

Опівночі смутно блищав каганець на столі, на перекинутому горняті в Ганниній хаті. То притухав гніт, і на йому насилу тліла неначе синя вогнева горошина, то знов підіймав разом полум'я огневим язиком. Блисне каганець, і кінець стола винирне смутна, задумана Марина. Знов блисне полум'я, знов виступить її широке чоло. з чорними бровами, з'явиться тоненький ніс, очі, закриті довгими, густими віями. Потухає вогонь, смутна Марина знов увіходить помаленьку в темряву, зникають очі, зникають щоки; ледве мріє біле чоло та рука з засуканим рукавом десь неначе далеко. А в кутку, на полу, як блисне каганець, виходить, неначе з темної ночі, друга постать, страшна-страшенна! Спалив вогонь її лице, поїв її щоки, очі. Лице зчорніло, неначе землею припало, на губах посіла смага, очі запали десь глибоко, ніс загострився, не добро віщуючи... Лежить Ганна на старій дрантині, прикрита старою драною рядниною, не стогне й насилу дише... Коло неї на лаві череп'яний кухоль з водою — з одними ліками бідному чоловікові...

Марина ждала її смерті, бо на столі на поготові лежало дві воскові свічки.

Невеселу думу думала Марина, дивлячись на ті свічі.
Згадала вона свою минувшість і ненароком кинула думкою і на
своє майбутнє. І стало перед думкою Марининою життя не
уквітчаним, втішним боком, як колись воно ставало перед нею;
обернулось життя до неї другим, темним, неприбраним,
буденним боком. І в голові Марининій зародились роєм невеселі
думки — про лихо, про горе, про нужду та слабкість...

"А хто ж мене догляне, — думала Марина, — борони боже
якої недуги або бідності. Хто же постелить мені постіль,
обмочить водою мої смажні уста, нагодує хлібом? Хто ж наготує
на смерть мені свічку, покличе на сповідь священика?"

Не маком завітчана, не барвінком повита, не весела,
танцюриста, в червоному намисті стала перед нею доля, а
побита холодом та голодом, укрита латками, з убогими
торбами на плечах, в драній свитині, з плакучими очима стала
перед нею її доля. Хилиться Марини-на голова ще нижче, нижче
падають на очі довгі чорні вій, вкриваючи щоки. По білому чолі
так і ходять хвилю, так і снують невеселі думки, одна одну
зганяючи, одна другу доганяючи. А по руці тихо скотилася
горошиною на стіл сльоза, покинувши за собою слідком мокру
смужку.

Несуть Ганну в домовині з старих дощок, у чужій сорочці,
що принесли добрі сусіди, в хустці, що вийняла Марина з своєї
скрині. За домовиною Марина плаче та побивається йдучи, мов
рідну матір ховає. Оплакувала вона й свою подругу, і разом
саму себе, свою долю. З Мариною йдуть дві-три сусіди з дітьми,
бо вмере багатир — збереться увесь мир, а вмере харпак — тільки
піп та дяк. За Ганною навіть піп не йшов: бо поховати бог мало
за що! Тільки один дяк Ничипір виспівував... А надворі блищало
ясне весняне веселе сонечко, віяв тихий теплий вітерець, пахло
весною, молодю, свіжою травою. Над порушеною ріллею

мигало невеличке марево, весело щебетав жайворонок.
Погукували плугатарі, поганяючи воли в плузі.

Поховали Ганну саме коло її свекрухи Хомихи. Швидко заросла могила травною та чебрецем. Забули про їх горе швидко навіть близькі сусіди. На могилах пасуться вівці з ягнятами та часом вибрикують малі пастушки, граючи на сопілках. Кругом кладовища — то зеленіє жито, аж очі бере в себе, то шумить золотим колосом пшениця. А влітку, у жнива там чути пісню безталанного женця, що заробляє шостий сніп, поливаючи потом та слізьми чужу ниву. І спокійніше, й краще безталанним під землею лежати та землю держати, ніж було жити й горювати на землі...

З того часу не збирались на вечорниці у Марининій хаті. Заговкли там веселі співи дівочі, жарти парубочі; не вигравали там троїсті музики, не цвіли чорнобривцями чорняві хлопці, не сяли зорями молоді дівчата. У хмарні осінні та зимові дні стояли там діди по кутках, дрімав кіт на печі, сумували стіни і плакали вікна, а з ранку до вечора хурчало Маринине веретено. І не раз, було, як гуде холодний вітер, порощить крупами, замітає дорогу снігом і дзвін сумно гуде понад селом, по долині, увечері в суботу Марина йде до церкви одним одна по цвинтарі, неначе тінь якогось мерця.

В церкві тільки піп та дяк. Тихо світяться свічки перед новим, гарним іконостасом. Маленька лампадка освічує, як живе, чудове лице святої Варвари з довгими косами. А зверху на іконостасі під золотим хрестом стоять навколішки два янголики, як два маленькі кучеряві хлопчики, поскладавши ручки. Один неначе задумався, похиливши кучеряву голову, а другий неначе осміхається, дивлячись вгору.

Марина стоїть в темному бабинці, молиться, б'є поклони та придивляється до святої Варвари, до святих янголят. І сама

вона, було, незчується й не зоглядиться, як перескочить її думка з молитви на якісь чудові кучері, на якесь личко хороше... На Варварі квітки червоні, а коси по плечах. А Марина, і не думаючи, згадає свою дівочу красу, свою довгу косу. І полетять її думки десь далеко; забуде вона, що стоїть у церкві, згадає вона ті ночі ясні, весняні, ті вишні та верби... як її серце цвіло калиною, і як вона побачила вперше Василя, і як говорила з його сином Іваном, молодим, чорнявим. Чує Марина, як через сон, святі пісні, а на думку її навертаються ті чудові пісні, котрими вона виливала, виспівувала свою любов, своє кохання і своє безталання. Встають перед її очима веселі вечорниці, ті співи, жарти, троїсті музики. Брязне паламар ключами, а Марина тоді опам'ятається, тоді прокидається і згадує, що їй неначе снівся якийсь чудовий сон...

"Господи милосердний! — думає було Марина. — Це ж мене, мабуть, нечистий спокушає, наводить на мене грішні думки". І одхрещувалась, і одмолювалась, і одпльовувалась Марина од нечистого...

А тим часом марніє Маринине лице, линяють чорні брови. Перестали молоді хлопці моргати на Марину. Приходить час та пора; серце застигає й засипає, якимось холоднішає. Не так часто згадує вона про веселі літа молоді, про очі ясні, брови чорні. Сидить Марина за гребенем, накручує хліб пучками та веретеном, а думки більше й частіше навертаються про Ганнине життя нещасливе, про ту пустку-хатину, де тепер заріс двір високим чорнобилем та кропивою, де широколистий лопух повиростав на призьбі й заглядав листом та реп'яхами в повибивані вікна, де в печі і на печі хазяйнують галки та ластівки. Тільки, було, як заспіває пісню про кохання козака молодого, дівчини чорнобривої, десь глибоко в утихомиреному серці засяє тепло й привітно одно личко, одні милі очі — то личко Василеве, то очі сина його Івася. Одного разу зайшла до

Марини одна московка, не дуже й далека сусіда, що прийшла з Києва до своїх родичів у гості.

— Я не знаю, як ви тут живете на селах, — почала лепетати прихожа московка. — Щоб я так нудилася світом над цим гребенем що божого дня, щоб я собі крутила пучки! Нехай мене бог боронить! Ти ж, Марино, не панщанна, ти московка, вольна. Знялася б з місця і полетіла, як та птиця, куди тільки душа забажає! В Києві вибирай хазяїнів, яких хоч! Сердита хазяйка — кидаю, невгодна — тікаю; трапиться дурна — обдурюю. Вийдеш на базар, а там хазяйок більш, як наймичок. Робота в городі не робота, а гулянка. Спимо, доки сонце не підійде високо; не знаємо ні поля, ні того полоття, нітих жнив. Скрізь весело!.. Кидай, Марино, це село, та мандруймо в Київ! Я тобі скрізь дороги покажу, по всіх усядах, а як хочеш, то й сама знайдеш.

Заворушилось серце в Марини, забажала її душа щастя, волі, веселості. Схотілось їй втекти од нудьги, смутку, од голодної та холодної смерті, од Ганниної неволі. І виглянула ще раз до неї доля, маком уквітчана, барвінком повита, весела, танцюриста, в червоному намисті.

— Піду, — каже Марина, — втечу од лиха! Не з біса й я хитра! Не дамся я тому лиху...

Пустила Марина людей в свою хату, що мала, спродала й помандрувала у Київ. Ввійшла вона туди — із того часу як потонула у глибокому дніпровому нутрі.

Минуло скількоś років. Чимало втекло води в Дніпрі.

У Києві, на Подолі, опівночі в шинку голосить не своїм голосом катеринка. Москалів повний шинок, а серед їх, як вітер, літає Марина, танцює-витанцює. Одежа на їй драна,

коси вилізли з-під хустки і теліпались пасмами, хустка злізла на потилицю. Лице її зчорніло, губи посиніли. Одні чорні великі очі блискотіли якось чудно, неначе вночі у вовчиці. Москалі підхваляють і присвистують та заливають її горілкою.

VIII

Звалилась Марина на лавку, як мертва, і похилила голову на стіл... В одчинене вікно повіяв з Дніпра тихий, теплий, як літепло, вітрець, глянув на Марину ясний, повний місяць, глянули ясні зорі. Дивується місяць, не пізнають зорі тієї Марини, що ходила колись по вишневому садочку, з довгою чорною косою, в квітках та стрічках, що говорила з ними любі речі про свою косу, про свою красу, згадувала про свого милого.

Похилив міцний сон її голову на стіл, на побиті пляшки, на розлилу смердючу горілку, а теплий вітрець обвіває її чорне спалене лице, запечені сині губи так само, як колись обвівав її свіже, рум'яне лице, її повні червоні губи. І сниться Марині сон, неначе вона йде ніби на базар з корзиною на руці, з гори попід Царським садом, на Хрещатик. Сонечко високо піднялося на синьому небі; будинки блищать стінами й вікнами. На церкви, на стіни аж глянути не можна. Світло та блискучо! Пече її сонце вогнем, піт заливає очі, лице, а вітрець з-за Дніпра тихо обвіває її гаряче лице... Вже південь, а на улицах тихо, ніхто не йде й не їде; тихо й сумно, як у глуху північ; тихо й сумно, неначе всі люди вимерли в місті. А сонце пече, проймає її аж у груди, проймає її всю, наскрізь, як часом буває літом в гарячі жнива, саме серед дня... Коли дивиться Марина вниз, на Хрещатик, аж там не каменем улиці вимощені, а росте по вулицях пшениця висока, густа-прегуста та зерниста, аж колос повгинався. Іде Марина нижче, скрізь пшениця на улицах. Та густа ж, висока та чиста, як золота, пшениця стоїть тихо й колосом не колише. "Час пшеницю жати, — думає Марина, — а женців не видно:

нігде, нігде ні живої душі! Стоїть пшениця, як сирота..."
Підводить Марині очі на Старий Київ. Сяє Софія й Михайлівське золотими верхами на синьому небі. А між ними і за ними все церкви та церкви, та все високі, з золотими верхами та хрестами, а дзвіниці високі аж підпирають синє небо золотими головами. І стоять ті церкви ік Софії все в озимині, в густих стиглих житах та пшеницях; коло Варвари стоять вони в ярині, в зелених просах та вівсах, в білих блискучих, як срібло, гречках, саме в цвіту, і в тих гречках, як в прозорій воді, одбиваються золоті верхи, білі церкви... Йде Марина не тротуаром попід будинками, а борозною; трава зелена, пахуча материнка, білий деревій і всякі зілля плутаються попід ногами.

"Чи поле, чи город", — блиснула думка в Марини.
Обернулась до високих будинків, глянула на ті великі шибки в вікнах. А в вікнах, як в дзеркалах, така ж пшениця густа й спіла, той же день, ясний, пекучий літній день. А через вікна манячать поначіплювані всякі квітки й матерії, всякий дорогий убір. За ними знов видно пшениці та пшениці, а стрічки, матерії і квітки були неначе розіслані й розкидані по густому колосові, неначе між колосом зацвіли якісь чудові квітки. І здається Марині, що їй треба ту пшеницю жати. А сонце все пече та пече, духота душить, сохне в горлі, в роті, в грудях... "Коли б водиці напитись, поки до роботи стати", — думає Марина.

Шукає вона очима тих ярків зелених, де буває криничовина, де густа осока вкриває долинку, а на долині блищить водиця. Зводить очі вгору на старий Київ, аж там тільки одні золоті верхи та хрести висять на синьому небі, плавають тихо, неначе згряя золотоперих райських птиць тоне й виринає проти сонця в синьому небі. А високі будинки одійшли далеко, стоять за ставком рядами, неначе підплили водою. Придивляється Марина, аж то їх момотянський ставочок, а коло його левада зелена, таки батьківська. Над ставочком верби та густі лози. По зеленій леваді побігла до ставка тоненька стежечка, котру

вода протоптала ще дівочими ногами, як ходила до ставочка по воду. Обертається й озирається Марина, а попід горою скрізь момотянські хатки біленькі, невеличкі, з вишневими та черешневими садочками, далі і другий ставочок, а над ним на горбику біла церковця момотянська. Золоті верхи та хрести ще вище піднімаються під небо, тонуть і насилу мріють, як журавлі рядочками.

І здається їй, що вона стоїть серед левади молодою й гарною дівчиною. Вітрець віє в лице і тихо має її довгою розплетеною косою, стрічками та квітками, а вона держить не кошик, а відра на плечах. Треба їй ніби бігти по воду до ставка... Коли гляне, за зеленими вербами, на траві білиться три шматки полотна. Ганна стереже полотно, убрана так, як вона вінчалася з Василем, сидить під калиною й не ворухнеться, немов дерев'яна: руки склала на колінах, очі опустила, голову трохи нахилила, неначе задумалась.

"Марино, дочко! Марино, голубко! ходи, доню, до мене, щось маю казати!..." — чує Марина, кличе її мати... Обернулась вона, дивиться — їх хата, вона стоїть в вишнях, а двір у черешнях, за ворітьми криниця та верби. У садочку зелено: цвітуть там гвоздики та нагідки, по дворі ходять кури, а проти сонця на призьбі гріється котик. Мати вийшла з хати і стала на порозі. Вона молода молодиця, висока й чорнява. Знать, була вона коло печі, коло роботи: рукави позасукувані, себе обв'язала чорним рушником, лице напеклося коло печі... "Ходи, доню до мене", — кличе знов її мати і махає рукою. Обернулась Марина і простяглася йти. Глянула в темні одчинені сінешні двері, звідтіль блиснули, як дві зорі, двоє ясних іскряних очей. Марині запекло коло серця... Наближаються очі з темних сіней, а над ними з'явилося біле чоло, а на чолі впилися, як дві чорні п'явки, дві брови; зачервоніли губи, зачорніли кучері... Василь вийшов з сіней, гарний, ясний, як сонце, у білій свиті, в зеленому поясі, без шапки. Заблищало його лице на ясному

сонці, залисніли чорні кучері... Запекло Марині коло самого серця якимсь і пекучим, і солодким огнем. Насилу стоїть вона, насилу держить відра на плечах. А Василь іде до неї попід зеленим гіллям черешень. З очей його неначе впав огонь на саме серце Маринине, неначе блискавка потрапила їй у серце. Пішов огонь по всьому тілі, розлився по всіх жилах. Пускає вона відра і падає на траву.

— Ой боже мій, рятуйте мене, хто в бога вірує! — закричала Марина, прокинувшись. — Ой, пече мене коло серця! Рятуй мене, Василю! Ой матінко, голубочко, Ганно, Василю! Ой, горю я в огні, гасить мене!

Марина покотилась по землі й простяглася. Жартують москалі, що Марина й сонна поминала якогось Василя, а шинкар, щоб збутись клопоту, виволік Марину за ноги та й кинув на улицу.

Зійшло і піднялось високо сонце на небі. Як комашня, заворушились на улицах люди; біжать на базар міщанки з кошиками, по мостовій деркотять звощики. Під шинком лежить, нічого не чує Марина. Якби рідна мати встала з домовини, і та не пізнала б тієї Марини, веселої, жартливої, швидкої, як вітер, що цвіла на всі Момоти. Лежить Марина, як калина, стоптана при дорозі, як степова квітка скошена — на пекучому сонці. Спить вона вічним сном; не бачить, як світить сонце на небі, не чує міського гомону, шуму. Скинули Марину на візок, і ніхто не знає, де її могила; ні одна сльоза не покропила її.

Йшли горожани — жартували, йшли жида — плювали, йшли москалі — сміялися. Якась пані пролетіла на двох конях, як на двох зміюках, вгніздилась сама-одна на цілий віз. Одвернула вона й закрила своє лице.

Пройшла чутка в Момоти, що Марина вмерла.
Перехрестились й прочитали за покій душі "Отченаш" навіть
вороги Маринині. "Не втекла, — кажуть, — таки од свого лиха, і
не загуляла, й не заспівала, й не затанцювала його навіть в
Києві".

Кінець